

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТОВІ УКРАЇНИ

Наукова школа вітчизняного парламентаризму
Серія «Бібліотека народного депутата»

**ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА
В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЄДНОСТІ
ТА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА**

МОНОГРАФІЯ

*За загальною редакцією
В. А. Гошовської*

Київ
2021

УДК 32:316.4/.7](477)

П50

*Схвалено Вченою радою Національної академії
державного управління при Президентіві України
(протокол № 294/04-6 від 27 травня 2021 р.)*

Авторський колектив:

В. А. Гошовська (вступ, 1.1, 2.1, 2.2, 3.1, 3.4, висновки), *Л. П. Макаренко* (1.1, 1.2, 1.4, 1.5, 3.4.), *Л. І. Даниленко* (3.2, 3.4), *І. Д. Дудко* (2.1, 3.4), *Л. С. Григорович* (3.1), *Т. В. Сивак* (2.4), *П. О. Максименцева* (2.2, 3.4), *Т. К. Пояркова* (1.3), *Ю. Г. Кісель* (3.4), *О. Ю. Горулько* (2.2), *Л. В. Лукіна* (3.1), *В. В. Муха* (2.1), *І. П. Пегулевський* (3.2), *І. Чухрай* (2.3), *П. Чухрай* (2.3).

Рецензенти:

М. С. Орлів, доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри публічного управління та адміністрування Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Л. В. Мудриська, кандидат юридичних наук, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри держави і права, конституційного права та державного управління Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Політична культура в забезпеченні єдності та консолідації українського суспільства: монографія / авт. кол.: В. А. Гошовська [та ін.]; за ред. В. А. Гошовської. Київ: НАДУ, 2021. 144 с. (Наукова школа вітчизняного парламентаризму. Серія «Бібліотека народного депутата»).

ISBN 978-966-619-433-9

Українське суспільство, внаслідок системної кризи, потребує оновлення, трансформації основних політичних інститутів, прагне змінити економічну модель, викоринити корупцію, модернізувати систему освіти, охорони здоров'я тощо. Тому в науковому середовищі актуалізується обговорення численних труднощів і перешкод, що має подолати країна на шляху реформ, і термін «консолідація», у зв'язку з чим, є одним із найуживаніших.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, здобувачів освітніх та освітньо-наукових програм підготовки магістрів та докторів філософії зі спеціальностей (281) «Публічне управління та адміністрування» та (052) «Політологія», народних депутатів України, депутатів місцевих рад, інших зацікавлених осіб. Може бути використана при розробці єдиного кваліфікаційного іспиту з підготовки магістрів зі спеціальності (281) «Публічне управління та адміністрування».

УДК 32:316.4/.7](477)

*Монографія видана за підтримки народних депутатів України IX скликання
Юлії Яцик та Володимира Захарченка*

ISBN 978-966-619-433-9

© Національна академія
державного управління
при Президентіві України, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади дослідження ролі політичної культури в забезпеченні єдності та консолідації українського суспільства	7
1.1. Сутність та структура політичної культури	7
1.2. Типи і функції політичної культури	15
1.3. Політична участь як структурний елемент політичної культури. Форми та мотиви політичної участі	22
1.4. Політична соціалізація як процес формування політичної культури	29
1.5. Основні підходи до розуміння понять «єдність», «інтеграція», «консолідація». Конфронтація як ціннісне протистояння	37
Висновок до першого розділу	45
РОЗДІЛ 2. Особливості політичної культури в Україні	47
2.1. Історико-політичні детермінанти української політичної культури	47
2.2. Співвідношення політичної та правової культури	55
2.3. Правовий нігілізм як особливість політичної культури в Україні	61
2.4. Політична корупція як причина і наслідок низького рівня політичної культури в Україні	67
Висновок до другого розділу	77
РОЗДІЛ 3. Основні напрями підвищення рівня політичної культури та досягнення суспільної консолідації в Україні	80
3.1. Утвердження демократичних цінностей як основа консолідації сучасного українського суспільства	80
3.2. Політична освіта в Україні як чинник формування демократичної держави та демократичного типу політичної культури	85
3.3. Неформальні об'єднання як приклад учасницької демократії (на прикладі Конгресу США)	103
3.4. Досвід країн демократичного транзиту з формування політичного лідерства	114
Висновок до третього розділу	130
ВИСНОВКИ	132
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	135

Перелік умовних скорочень

ВРУ	— Верховна Рада України
ЄС	— Європейський Союз
ЗМІ	— засоби масової інформації
ЗМК	— засоби масової комунікації
IЛР	— індекс людського розвитку
ІРД	— індекс розвитку демократії
КМУ	— Кабінет Міністрів України
МВФ	— Міжнародний валютний фонд
НУО	— неурядові організації
НШВП	— наукова школа вітчизняного парламентаризму
ОДВ	— орган державної влади
ОМС	— органи місцевого самоврядування
ООН	— Організація Об'єднаних Націй
ОТГ	— об'єднанні територіальні громади
СНД	— Співдружність Незалежних Держав
СОТ	— Світова організація торгівлі
США	— Сполучені Штати Америки
ЮНЕСКО	— Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
EFQM	— Європейський Фонд управління якістю
ISO	— міжнародні стандарти якості
TQM	— метод загального управління якістю

ВСТУП

Стабільний та збалансований стан суспільства великою мірою залежить від політичної культури громадян, в чому не виникає сумнівів у наукових колах. Достатній рівень політичної культури як сукупності позицій, цінностей та кодексу поведінки, що стосуються взаємовідносин влади і громадян, вважається необхідною умовою успішного державотворення. Водночас аналіз наявної вітчизняної наукової літератури свідчить про відсутність фундаментального, комплексного дослідження, в якому б пов'язувалась проблема єдності та консолідованості суспільства з рівнем політичної культури суб'єктів політичного процесу.

Між рядків, описуючи функції політичної культури, серед яких: ідентифікації, соціалізації, комунікації та мобілізації суспільства, — чені звісно ж згадують про те, що політична культура спрямована на забезпечення політичної консолідації суспільства, відповідно до національних інтересів і традицій.

У цьому контексті варто зазначити, що поняття «єдність» і «консолідація» у функціональному вимірі не є тотожними і відрізняються ступенем завершеності процесу об'єднання індивідів, соціальних груп, політичних сил і громадських організацій для обстоювання спільних інтересів. Консолідація є об'єднанням на ґрунті спільності цінностей та мотиватором активного їх обстоювання. При цьому політична єдність і консолідація суспільства неможливі без забезпечення високого рівня політичної культури, який досягається у процесі історичного, соціокультурного та цивілізаційного розвитку суспільства, за належної уваги до процесів громадянської освіти з боку держави.

Недосконалість політичних систем перехідних суспільств, до яких належить і Україна, значною мірою пов'язана з незрілістю політичної культури як важливого чинника організації суспільного життя. За таких умов пріоритетними напрямками формування політичної культури мають бути утвердження демократичних цінностей та стандартів соціального життя.

Водночас не можна заперечувати наявних успіхів і досягнень українського суспільства на шляху формування демократичної політичної культури: поступово формується відкрита політична культура,

якій притаманний політичний плюралізм і різноманітність підходів до розв'язання гострих політичних проблем і висловлення власних позицій щодо функціонування політичних інститутів.

Утім стан науково-теоретичного опрацювання проблем формування політичної культури в контексті подолання її суперечностей знаходиться на недостатньому рівні. Недостатньо уваги науковцями приділено таким вадам політичної системи, як корупція, правовий нігілізм, популізм, низький рівень компетентності політичної еліти, неналежна політична освіта, — що негативно позначаються на рівні політичної культури суспільства.

Актуальною, але малоосмисленою також є проблема суспільної консолідації. Особливо актуальність цього питання посилилася, у зв'язку з воєнними діями на Сході України. Держава втратила частину територій, загострилася соціально-економічна криза. Це потребує чіткого усвідомлення кожною особистістю того, що саме від її громадянської активності та відповідальності багато в чому буде залежати подальший розвиток суспільства. Консолідація — це один із найважливіших чинників ефективності будь-якої соціальної дії, яка потребує колективного розуму чи колективного натхнення, не кажучи про поставлену політичну мету, досягнення якої просто неможливе без об'єднання. Для суспільства консолідація є найпоказовішим маркером його високої зрілості. Консолідація — це пошук ідей злагоди, що об'єднують людей та мобілізують на досягнення спільних цілей. Політична культура — відповідь на ці пошуки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЄДНОСТІ ТА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Сутність та структура політичної культури

В науці існують різні підходи до розуміння сутності політичної культури. Ці відмінності пов'язані, перш за все, з неоднозначністю поняття «культура». Культуру можна розуміти як феномен матеріального й духовного життя суспільства, або як вияв лише його духовної складової. Ця відмінність впливає і на тлумачення політичної культури.

Поняття «політична культура» вперше використав німецький філософ І. Гердер. Теоретичне обґрунтування політичної культури як складової політичного життя було здійснене в 50-60-ті рр. XX ст. Інтерес до політичної культури був зумовлений необхідністю визначення ролі глибинних, емоційних і соціально-психологічних чинників стабільності політичних систем.

Значний внесок у розвиток теорії політичної культури зробили американські політологи Г. Алмонд і С. Верба. Вони започаткували підхід до розуміння політичної культури як сукупності орієнтацій індивідів стосовно політичних об'єктів. Це, по-перше, пізнавальні орієнтації, які базуються на знаннях про політичну систему. По-друге, емоційні орієнтації, які виражають почуття щодо політичної системи та суб'єктів політичного процесу. По-третє, оціночні орієнтації, які виражають особисте ставлення до політичної системи, політиків та їх дій. «Поняття «політична культура», — писали Г. Алмонд і С. Верба, — вказує на специфічні політичні орієнтації — установки стосовно політичної системи і її окремих частин та установки щодо власної ролі в системі. Це сукупність орієнтацій стосовно особливої сукупності об'єктів і процесів. Коли ми говоримо про політичну культуру суспільства, ми маємо на увазі політичну систему, інтеріоризовану в знаннях, почуттях та оцінках його членів»¹.

¹ Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. *Полит. исслед.* 1992. № 4. С. 12–133.

Політична культура, за визначенням Л. Даймонда, – це властиві певному народові погляди, настанови, цінності, ідеали, оцінки політичної системи своєї країни та своєї ролі у цій системі².

Таким чином, політична культура обмежується, по суті, сферою політичної свідомості.

Поряд з цим підходом до розуміння політичної культури існує інший, який розглядає політичну культуру як єдність політичної свідомості та політичної поведінки. Так, на думку польського політолога Є. Вятра, «політична культура – це сукупність позицій, цінностей і зразків поведінки, які стосуються взаємовідносин влади і громадян»³. Такий підхід повніше розкриває сутність політичної культури, адже поведінка – це спосіб існування культури, поза нею вона неможлива.

Відповідно до третього підходу на ряду з політичною свідомістю й поведінкою до політичної культури відносять особливості функціонування політичних інститутів.

Українські дослідники розглядають політичну культуру як «відносно самостійний вид культури поруч із матеріальною і духовною. Її специфіка визначається особливостями сфери функціонування – політика і політична влада, та елементами, які складають структуру даного виду культури, – політичні цінності, установки, орієнтації, поведінка та діяльність»⁴.

Сьогодні можна стверджувати, що в вітчизняній теорії політичної культури сформувалися два напрями. Для першого характерним є уявлення про політичну культуру як про сукупність знань, цінностей, політичного досвіду та традицій, принципів і способів політичної діяльності та функціонування політичних інститутів (С. Рябов, Л. Нагорна, В. Полохало, В. Потульніцький, В. Матусевич, П. Сас та ін.).

Другий напрямок у розумінні політичної культури визначає та аналізує її під кутом зору узагальнюючих політико-психологічних характеристик індивіда, ступеня його політичної розвиненості, вміння реалізувати власні політичні знання в межах функціонуючої політич-

² Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура. *Демократія* : антологія / упоряд. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 882–942.

³ Вятр Е. Социология политических отношений : пер. с польск. ; под ред. и с предисл. Ф. М. Бурлацкого. М. : Прогресс, 1979. 436 с.

⁴ Бурдяк В., Ротар Н. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів : монографія. Чернівці : Рута, 2004. 328 с.

ної системи. Вони сприяють формуванню певних політичних орієнтацій та, врешті-решт, реалізуються в політичній поведінці (В. Бебик, В. Янів, Є. Головаха, В. Лісовий, Ю. Пахомов, М. Пірен, О. Рудакевич, В. Дімітров, М. Баджанов та ін.).

Отже, узагальнюючи вказані підходи зарубіжних та українських вчених, можна визначити:

Політична культура – це сукупність стійких форм політичної свідомості та поведінки, а також особливостей функціонування політичних інститутів у межах політичної системи.

Визначальною складовою політичної культури є політична свідомість. Політичну свідомість також утворюють сукупність елементів: політичні інтереси, знання, ідеї, погляди, уявлення, переконання, цінності, оцінки, орієнтації, почуття, настрої, традиції тощо.

Важливим також є діяльнісний аспект політичної культури. Його складають прийняті в суспільстві норми політичної поведінки, способи політичної діяльності, навички, вміння, досвід тощо. Поза певною активністю, діями політична культура існувати не може.

Уявлення про структуру політичної культури змінюються в науковій літературі залежно від розуміння різними авторами співвідношення понять «політична культура», «політична свідомість» та «політична ідеологія та психологія». Оскільки політична культура включає в себе політичну діяльність, то це поняття є, без сумніву, ширшим поняттям політичної свідомості.

Політична культура має подвійну сутність: з одного боку, вона являє собою підсистему політичної системи суспільства, а, з другого боку, підсистему його загальної культурної системи.

Це спільне поле функціонування двох систем суспільства: політичної та культурної. Через нього суспільна культура впливає на характер політичних стосунків, а ті, в свою чергу, здійснюють зворотний вплив на культуру суспільства.

Р. Мухаєв виділяє такі 4 блоки елементів політичної культури, які в комплексі віддзеркалюють її змістовне значення: 1) політичні орієнтації, ідеали, погляди, знання, почуття, переконання та навички; 2) політичні норми, традиції, мова, звичаї, символи, стереотипи політичного життя; 3) політична поведінка та участь; 4) зрілість політичних відносин у суспільстві⁵.

Поняття «політична культура» охоплює не лише політичну свідомість, але й політичну поведінку. Лише будучи пов'язаними з готовністю до політичної дії, тобто як компонент соціальної установки, знання і уявлення про політичну систему або окремі її елементи набувають ознак політичної культури. Інакше ці знання та емоції можуть бути віднесені до політичної свідомості, але не до політичної культури. На відміну від політичної свідомості, яка є психічним відображенням політичної реальності й виконує функцію орієнтації людини в сфері політики, політична поведінка являє собою взаємодію індивіда з політичним середовищем і має на меті адаптацію до цього середовища або активний вплив на це середовище. Політична поведінка інколи носить імпульсивний, стихійний характер, відбувається без орієнтації на певні цінності чи установки. Отже, свідомість настільки включається в політичну культуру, наскільки вона обумовлює поведінку громадян.

Структура політичної культури суспільства, за версією А. Дженусова, складається з таких елементів:

- рівня освіти населення і можливості його отримання, гуманістичної спрямованості політичної соціалізації;
- свободи в розповсюдженні та отриманні різноманітної політичної інформації;
- ефективності вирішення політичними інститутами, урядом питань задоволення потреб населення;

⁵ Мухаєв Р. Т. Политология: учебник для вузов. М. : Приор, 2000. 430 с.

– ідеалів і цілей суспільства, різних соціальних груп, уряду та їх узгодження;

– наявності реальної можливості для всіх громадян брати участь в політичному житті, наявності конкуруючих політичних партій з багаторічним досвідом роботи;

– захищеності населення від свавілля влади, зазіхань злочинців;

– наявності легальних можливостей для населення регулярно контролювати і змінювати владу шляхом виборів, якщо остання не реалізує належним чином суспільні інтереси;

– дотримання етики, моралі суб'єктами політики.

Показники кожного з цих факторів можна вимірювати за трибальною шкалою: низький, середній, високий. Високі показники з окремих елементів не завжди є благом. Так, надмірна свобода може породжувати хаос, дезорганізацію. Високі оцінки по всім показникам свідчать про завершення формування цілісної системи політичної культури суспільства і реалізації з її допомогою відносно стійких позитивних факторів впливу на політичний процес⁶.

Поділяємо з названим автором думку про надзвичайну важливість правової культури, тому нижче приділяємо окремі параграфи питанням співвідношення правової та політичної культури та привертасмо увагу до такої проблеми українського суспільства як правовий нігілізм.

Автори підручника з політології Ю. Розенфельд, Л. Герасіна, Н. Осипова так пишуть про структуру політичної культури⁷:

Одна зі структур (або рівнів) характеризує *ступінь і характер інформованості населення про політичне життя*, теоретичні і повсякденні знання про політику, інтерес до них. Цей рівень політичної культури можна назвати когнітивним. Політичний історичний досвід, знання людства, національних і національних спільностей є основою розвитку політичної культури. Цей досвід у більшій або меншій мірі засвоюється людьми в процесі їхньої політичної соціалізації. На основі історичного пізнання формується політична свідомість людей,

⁶ Дженусов А. И. Различие структур и уровней развития политической культуры. *Социально-гуманитарные знания*. 1999. № 4. С. 115–118.

⁷ Розенфельд Ю. М., Герасіна Л. М., Осипова Н. П. Политология. Харків : Право, 2001.

соціальна пам'ять суспільства, затверджуються політичні орієнтири і зразки політичної поведінки.

Важливе місце серед різноманітних форм політичного досвіду займають політичні традиції. Вони формуються в результаті діяльності кількох поколінь людей, є однією з найбільше стійких основ їхнього життя і визначають зразки політичної поведінки. Зберігання і розвиток політичних традицій – одна з умов політичної стабільності суспільства і його прогресивного розвитку. Закони і норми, що регулюють суспільні відносини, прийняті відповідно до національних політичних традицій, сприймаються громадянами не як засіб примусу, а як необхідне явище політичного життя, спрямоване на досягнення загального блага. Типовим прикладом у цьому відношенні є Великобританія. Схильність до традицій, що зовнішньо виступає як консерватизм, фактично визначає високий рівень політичної культури цього суспільства.

Інший рівень – *ціннісно-мотиваційний* – свідчить про ставлення до влади, політики, про мотивацію участі або неучасті в політиці і т. п. Політичні цінності виступають як етичні і нормативні судження про політичне життя, про політичні цілі, на реалізацію яких спрямована політична діяльність, і відповідні цьому переваги.

Політичними цінностями є законність і порядок, стабільність системи, соціальна справедливість та ін. Політичні переконання формуються на основі знань і цінностей як сукупність уявлень, що характеризують політичний ідеал особистості. Іншими словами, це уявлення людей про те, якою повинна бути політична система. Для одних це демократія – пряма або представницька, заснована на принципі приватної власності; для інших – соціалістична демократія; для третіх – тоталітарні системи, засновані, скажімо, на ідеї національної переваги, і т. д. Це саме те, що називається ідеологічними перевагами.

І, нарешті, третій рівень, зріз політичної культури, найбільш активний і який яскраво свідчить про її якість, – це *діяльнісний рівень* – різноманітні форми участі в політичній діяльності, стандарти і стереотипи політичної поведінки і діяльності.

Політична поведінка – це практична взаємодія людини з політичним середовищем. Вона зумовлюється політичною свідомістю, з одного боку, і рівнем політичного розвитку суспільства в цілому, з

другого. Політична поведінка людей показує рівень їхньої політичної культури на практиці. Так, людина може цікавитися політикою і бути добре поінформованою, вона може розцінювати діяльність свого уряду як неправильну і навіть шкідливу, але бути байдужою у політичному житті. І навпаки: висока активність може бути не підкріплена необхідними знаннями та здатністю до критичного переосмислення інформації.

Політична поведінка залежить від політичної свідомості та політичної ідеології, які є її взаємозалежними складовими. Політична свідомість, у свою чергу, поділяється на буденну та теоретичну. Політична ідеологія ґрунтується на теоретичній свідомості (теоретичних знаннях, фактах) та цінностях (які є базовою складовою мотивації).

Буденна політична свідомість характеризується не систематизованими масовими уявленнями про політику; виникає стихійно, безпосередньо з повсякденної практики; відображає політичні явища і процеси поверхово, не проникаючи у їх суть; має такі яскраво виражені соціально-психологічні риси, як почуття, настрої, емоції; характеризується особливою гнучкістю та динамізмом.

Саме на рівні буденної свідомості, як правило, відбувається швидка реакція людей на політичні події, а їхнє ставлення до політичної влади формується насамперед через факти повсякденного життя.

Більшість людей сприймає політику на рівні буденної свідомості.

Теоретична політична свідомість – це сукупність ідей, поглядів, учнів, які виникають на основі наукового дослідження політичних явищ і процесів. Разом із цінностями особистості вони є базовою основою політичної ідеології як сукупності ідей і поглядів, які відображають у систематизованій формі їх ставлення до навколишньої дійсності і служать закріпленню або зміні, розвитку суспільних відносин.

Теоретичні знання ґрунтуються передусім на фактах; ідеологія – на цінностях, що відображає інтереси того чи іншого суспільного класу»^{8,9}.

Залежно від носія культури розрізняють політичну культуру суспільства, соціальної спільноти та індивіда. Політична культура суспільства є синтезом політичних культур усіх наявних у ньому соціальних спільнот. Політична культура індивіда – це поєднання політичних знань, поглядів, уявлень, переконань, оцінок, орієнтацій і поведінки окремої людини. Вона формується під впливом як політичної культури суспільства в цілому, так і тієї соціальної спільноти, до якої належить індивід. Такі політичні цінності, як свобода, рівність, справедливість, демократія, верховенство права є елементами загальнолюдської політичної культури.

Можна також виокремити такі різновиди політичної культури, як культура парламентської діяльності; культура діяльності громадських організацій, політичних партій; електоральна культура тощо.

За допомогою участі в політичному процесі громадянин і суспільство в цілому здобувають новий досвід, що сприяє подальшому зростанню рівня політичної культури. Процес зростання рівня політичної культури суспільства є тривалим і не рівноспрямованим. В цьому ми можемо переконатися на власному досвіді. «Дорослішання» суспільства відбувається вкрай повільно, а соціальні, економічні, політичні катаклізми ще більше його загальмовують. Варто усвідомити, що кожне нове покоління людей відповідає за збереження політичної культури суспільства, її збагачення новим позитивним досвідом.

⁸ Даниленко Л. І. Політична поведінка державних службовців: ціннісно-мотиваційний аспект. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія: Політичні науки*. 2015. № 4. С. 71–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadupru_2015_4_13

⁹ Цінності, стандарти, компетентність у парламентській діяльності : навч. посіб. / за заг. ред. проф. В. А. Гошовської. 2-ге вид., розшир. Київ : НАДУ, 2018. 176 с. (Серія «Бібліотека народного депутата»).

1.2. Типи і функції політичної культури

Політична культура є складовою політичної системи і відіграє надзвичайно важливу роль у її функціонуванні. Вона впливає на спосіб створення, особливості функціонування і розвитку політичних інститутів, зумовлює політичну поведінку суб'єктів влади та мас, особливості комунікації між ними, спосіб їх реагування на виклики. Стійкість будь-якої політичної системи залежить від відповідності її цінностей цінностям більшості громадян. Ставлення людей до інститутів політичної системи, правлячої еліти, політичних лідерів, взагалі до всіх політичних явищ і процесів залежить від рівня їх політичної культури.

Важливу роль у функціонуванні політичної системи відіграє однорідність політичної культури. Внаслідок соціальної різноманітності суспільства його політична культура складається з багатьох дрібних культур або субкультур – класових, етнічних, демографічних, професійних, регіональних, релігійних тощо. Наявність різних, а тим більше – суперечливих політичних культур містить у собі загрозу втрати спільних ідеалів і цілей, переважання часткових інтересів над загальнонаціональними, дестабілізує політичну систему, є благодатним ґрантом для розвитку криз і конфліктів. В сучасних суспільствах наявність політичних субкультур є звичайним явищем, тому для влади важливо узгоджувати ці субкультури на основі пошуку спільних ідей, інтересів і цінностей, і тим самим забезпечувати стабільність усієї суспільної системи. Суперечливість політичної культури особливо виразно проявляється в перехідні періоди суспільного розвитку, коли руйнуються звичні уявлення, установки, переривається наступність норм політичної поведінки, спостерігається ідеологічний та ціннісний вакуум.

У транзитних суспільствах загострюються соціальні, політичні, економічні суперечності, втрачається довіра до політичних інститутів, насамперед органів державної влади. Особливо небезпечною для єдності та інтегрованості суспільства є негативна оцінка минулого суспільства, хоч би яким воно було. Така оцінка призводить, зокрема, до втрати порозуміння між поколіннями, породжує апатію і нігілізм. І навпаки, абсолютизація історичного досвіду, зацикленість

на минулому робить провідним елементом політичної культури ритуал, коли політика перетворюється на систему суворо регламентованих дій із малозрозумілим для основної маси людей сенсом, чим гальмується рух вперед, розвиток.

Роль політичної культури в житті суспільства більш конкретно проявляється в її функціях. Основними функціями політичної культури, на думку П. Шляхтуна, є *вираження й реалізація соціальних інтересів, нормативно-регулююча, виховна, комунікативна і прогностична*¹⁰.

Автор вважає, що визначальна функція політичної культури – *вираження й реалізація соціальних інтересів*. У політичній свідомості, передусім у її найважливішій складовій – політичній ідеології, відображаються базові інтереси соціальних спільнот, які стосуються влади в суспільстві. Усвідомлення цих інтересів зумовлює відповідну політичну поведінку соціальних спільнот та окремих їх представників. Для завоювання й використання державної влади, здійснення впливу на неї вони створюють політичні партії, об'єднуються в громадські організації, тим чи іншим чином ведуть себе у виборчих кампаніях, інших політичних процесах.

Призначення політики в цілому, політичної культури зокрема, – узгодження багатоманітних соціальних інтересів, забезпечення єдності й цілісності суспільства. В узгодженні соціальних інтересів, забезпеченні стійкого, злагодженого і динамічного функціонування політичної системи знаходить свій вияв *нормативно-регулююча функція* політичної культури. Реалізується вона за допомогою формування і закріплення в суспільній свідомості необхідних політичних цінностей, установок, цілей, мотивів і норм поведінки. Як правило, вони втілюються в нормах права і надають можливість ефективно регулювати відносини в межах політичної системи з боку як держави, так і громадянського суспільства. Завдяки нормативно-регулюючій функції політичної культури досягається суспільний консенсус.

Варто зауважити, що нинішні масштаби правового нігілізму в Україні, що охоплює всі прошарки суспільства від політиків і державних службовців до пересічних громадян, є надзвичайно серйозною

¹⁰ Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. Київ : Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. 451 с.

загрозою існуванню політичної системи. Втрачаються одночасно повага до норм права, політичних норм, державних і громадських інституцій, розмиваються і моральні цінності.

Виховна функція політичної культури спрямована на формування й розвиток індивіда як суб'єкта політичних відносин. Засвоюючи політичну культуру, індивід набуває знань про політичну систему, свої права та обов'язки, стає свідомим та активним учасником політичного процесу. Виховна функція політичної культури, таким чином, спрямована на розвиток політичної активності та відповідальності громадян.

Суть *комунікативної* функції виявляється в тому, що політична культура виступає засобом ідейно-політичного і правового зв'язку громадян з політичними інститутами та між собою. Ця функція відображена у взаємодії всіх учасників політичного процесу на основі використання загальноприйнятих зразків поведінки.

Прогностична функція політичної культури полягає в тому, що на основі знання особливостей і стану політичної культури різних соціальних спільнот, притаманних їм ціннісних орієнтацій та оцінок політичних явищ і процесів можна передбачити можливі варіанти їхньої поведінки в тих чи інших соціально-політичних ситуаціях¹¹.

Вчені виокремлюють, крім перерахованих, також низку інших функцій. *Ідентифікаційну*, яка полягає у тлумаченні потреб людини з огляду на її групову (соціальну, етнічну, конфесійну) належність та забезпечує відповідну участь в обстоюванні інтересів цієї спільноти. *Інтегруючу*, вказуючи, що політична культура за будь-яких обставин і умов є основою суспільства, його політичної системи, сприяє консолідації громадян, політичних сил, створюючи у такий спосіб засади для підтримки існуючого політичного режиму, системи влади. *Мобілізаційну*, оскільки політична культура сприяє мобілізації громадян на рішення певних політичних і соціальних задач.

На останніх функціях, з огляду на тему нашого дослідження, ми й хочемо зацентрувати увагу, підкресливши, що саме політична культура створює ціннісні та мотиваційні передумови інтеграції та консолідації суспільства, його поступу, руху до визначених цілей.

¹¹ Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. Київ : Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. 451 с.

Що стосується **типологізації політичної культури**, то найвідомішою в сучасній політології є типологія політичної культури, здійснена Г. Алмондом і С. Вербою шляхом порівняльного аналізу різних політичних культур, які існують в окремих країнах. На основі дослідження політичної культури США, Великобританії, Італії, ФРН і Мексики вони виокремили у праці «Громадянська культура» три «чистих типи» політичної культури: паройкіальну, підданську та активістську. Ці типи характеризуються певними цінностями, зразками політичної поведінки, способами організації влади і не прив'язані жорстко до певної історичної епохи.

Паройкіальний (від грец. «пара» – навколо і «ойкос» – дім, господарство) **тип** політичної культури (в політологічній літературі можна зустріти іншу назву – «патріархальний») характеризується відсутністю серед громадян інтересу до політичної системи. Основними рисами цієї культури є майже повна відсутність знань і суджень щодо держави, відсутність бажання брати участь в політичних процесах.

Підданський тип політичної культури вирізняється сильною позитивною орієнтацією громадян на політичну систему, але слабкою орієнтацією на активну участь у її функціонуванні. Цей тип сформувався за умов феодальної системи. Елементи підданської культури трапляються і в сучасних суспільствах, зокрема у формі поклоніння політичним лідерам.

Активістський тип політичної культури (або «культура участі») вирізняється активною зацікавленістю громадян не тільки в тому, що їм дає політична система, а й у тому, щоб відігравати у ній активну роль¹².

Як найвищий рівень розвитку політичної культури Г. Алмонд і С. Верба визначають «**громадянську культуру**», або «культуру громадянина». Зустрічається також назва «культура громадянськості». Вона притаманна суб'єктам політичного процесу, які у своїй діяльності надають перевагу інтересам усього суспільства, а не приватним або корпоративним потребам. Діяльність таких суб'єктів, як правило, спрямована на забезпечення громадянського консенсусу через дотримання принципу верховенства права. Громадянську культуру від-

¹² Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підручник. Київ: Видав.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. 451 с.

різняють примат прав і свобод індивіда, діалектична єдність прав і обов'язків громадян¹³.

Британські науковці І. Маклін та А. Макмілан стверджують, що громадянська культура – це політична культура, яка має такі характерні риси: більшість громадян визнають авторитет держави; існує загальна переконаність у необхідності виконувати громадянські обов'язки. Громадянську культуру тлумачать як лояльну політичну культуру, за якої участь у політичному житті поєднана з пасивністю, довірою та повагою до влади. Прихильність до традицій і місцевих цінностей вважають за чинники, які зрівноважують участь у загальнодержавному політичному житті¹⁴.

Громадянська культура визначається не тільки правовими, а й морально-етичними чинниками політичної діяльності. Як слушно підкреслює М. Бурмака, «громадянська культура – це глибоке усвідомлення своєї належності до певної держави, почуття громадянської гідності, відповідальності та обов'язку, здатність рішуче відстоювати суспільно-державні цілі у складних ситуаціях»¹⁵.

Ми дотримуємося такої ж думки: гідна поведінка завжди обумовлена не тільки повагою, або страхом перед законом, але й внутрішніми переконаннями, моральними спонукками особистості.

Деталізовану типологію політичної культури запропонував С. Вятр. Варто вказати, що він розглядає політичну культуру як сукупність позицій, цінностей і зразків поведінки щодо взаємовідносин влади і громадян, – що є безумовно цікавим акцентом¹⁶.

Залежно від суспільно-політичних формацій і притаманних їм політичних систем С. Вятр виокремив три основних типи політичної культури: традиційний, буржуазно-демократичний і соціалістичний¹⁷.

¹³ Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. *Политическое*, 1992. № 4. С. 12–13.

¹⁴ Короткий оксфордський політичний словник: пер. з англ. / ред.-упоряд. І. Маклін, А. Макмілан. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 789 с.

¹⁵ Бурмака М. П. Громадянська культура як детермінанта становлення демократії в українському суспільстві. *Політолог. вісн.* Київ: ІНТАС, 2009. Вип. 41. С. 261–278.

¹⁶ Вятр Е. Й. Социология политических отношений [пер. В. Скляр, А. Николаев]. М.: Прогресс, 1979. 464 с.

¹⁷ Там же.

Тип **традиційної** політичної культури відповідає рабовласницькому і феодальному ладу. Він характеризується визнанням того, що: а) влада має священний характер; б) права підданого і влади регулюються традиційними нормами, які випливають із твердження: «так було завжди»; в) політична система та її основні норми є незмінними.

Поряд з традиційною політичною культурою буржуазна епоха знає інший тип – політична культура **станової демократії**, за якої більшість населення повністю відсторонена від участі в політичній діяльності і найчастіше позбавлена будь-яких особистих прав. Політичні права існують лише для меншості з привілейованих станів.

Виникнення капіталізму й залучення мас до політичного життя створили **масову** політичну культуру. Буржуазне суспільство знає два основних типи політичної культури: **демократичний** та **автократичний**.

Для першого типу характерні активність громадян, їх включення у політичну систему, визнання громадянських прав і свобод, а також принципу контролю громадян за діяльністю держави.

Автократичний тип буржуазної політичної культури є запереченням демократичного типу. Ідеалом держави він визнає сильну й неконтрольовану владу, яка виключає демократичні права і свободи громадян. Цей тип втілювався в різного роду мілітаристських і фашистських режимах ХХ ст. і має два різновиди: авторитарну й тоталітарну політичну культуру. Перша відрізняється від другої тим, що не передбачає активної участі мас, їх політичної мобілізації і використовує ідеологію лише як інструмент для забезпечення пасивного послуху мас. Тоталітарна політична культура, супутня фашистським і напівфашистським системам, поєднує культ лідера, сильної влади з активним залученням громадян до участі в політичному житті відповідно до принципів, установлених лідером.

Цікаво розглянути детальніше особливості демократичної політичної культури, оскільки саме таку вибудовуємо в Україні. Однією з головних є плюралізм, який передбачає політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність. Багатоманітність в економічному житті означає існування різних форм власності, різних форм господарювання, вільного підприємництва. Економічна багатоманітність виступає підґрунтям політичного плюралізму, який означає визнання

в політичному житті багатоманітності інтересів різних соціальних і політичних груп. Політичний плюралізм заперечує монополію будь-якої спільноти, організації чи особи на владу. Відповідно, не може бути домінуючою і будь-яка ідеологія.

Визнання плюралізму передбачає визнання ідей *політичного представництва й виборності*. Остання покликана забезпечити народний суверенітет і представництво інтересів усіх суспільних груп у системі влади через політичні партії. Чергування партій і посадових осіб при владі вважається цілком нормальним і навіть необхідним явищем. *Політична конкуренція є однією з основних ознак демократичної політичної культури*.

З цього приводу згадується теорія конкуруючих еліт Й. Шумпетера, де вчений стверджує, що саме конкурентність примирює ідеї демократії і ідеї елітизму. «Демократична засада – це така інституційна система для прийняття політичних рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців»¹⁸.

Принцип плюралізму, багатоманітності суспільного життя дійсно є основою демократизму не лише політичної культури, а й суспільства в цілому. Водночас він передбачає дію іншого принципу – *консенсусу*. Демократична політична культура характеризується встановленням у суспільстві консенсусу стосовно основних цінностей суспільства, його цілей і шляхів їх досягнення, визнанням легітимності демократичних процедур, готовністю добровільно підкорятися встановленим політичним правилам¹⁹.

Розходження у виборі людьми тих або інших ціннісних орієнтирів і способів політичної поведінки великою мірою залежать від їхньої приналежності до соціальних (класи, прошарки, страти), національних (етнос, нація, народ), демографічних (жінки, чоловіки, молоді), територіальних (населення певних районів і регіонів), рольових (еліта й електорат) і інших (релігійні, референтні та інші) груп. Вироблення людьми ціннісних орієнтацій на основі групових цілей і ідеалів перетворює політичну культуру в сукупність субкультурних

¹⁸ Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія / пер з англ. В. Ружицький, Н. Таранук. Київ, 1995. С. 334.

¹⁹ Швайхун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): підручник. Київ: Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. С. 361.

утворень, що характеризують наявність у їхніх носіїв істотних розходжень у ставленні до влади і держави, правлячих партій, у засобах політичної участі і т. д.²⁰.

На останок зауважимо, що високий рівень політичної культури відрізняють три основних критерії, що виявляються в політичній поведінці людей: залученість до політичної діяльності, позитивна (конструктивна) активність і раціональність (діяльність на основі знань).

1.3. Політична участь як структурний елемент політичної культури. Форми та мотиви політичної участі

Як уже зазначалося вище, структурними елементами політичної культури є: політична свідомість, що вбирає в себе як ідеологічні компоненти (політичні знання, цінності, переконання), так і психологічні (політичні почуття, емоції, переживання, орієнтації та настрої); політична поведінка (політичні установки, типи, стилі, зразки суспільно-політичної діяльності та участі); політичний досвід (політичні традиції, звичаї, політичну пам'ять суспільства і т. ін.).

Якщо розглядати політичну поведінку як сукупність реакцій соціальних суб'єктів на певні форми, засоби і напрями функціонування політичної системи, можна виокремити такі типи політичної поведінки:

- 1) відкритий (політична дія/участь);
- 2) закритий (політична бездіяльність/неучасть/ігнорування).

Розглянемо кожну окремо.

Політичну участь, як відкритий тип політичної поведінки можна охарактеризувати через такі критерії:

- ступінь інтересу суб'єкта до політики (великий, середній, малий, повна відсутність інтересу);
- ступінь розвитку політичної свідомості суб'єкта;
- ставлення до існуючої політичної системи в цілому, до її окремих інститутів, до їхніх символів та осіб, що їх представляють;

²⁰ Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. Київ : Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. С. 361.

– відношення до інших учасників політичного процесу (що виявляється, зокрема, у терпимості або нетерпимості до них);

– готовність взяти безпосередню участь у тих чи інших політичних акціях та пов'язані з цим очікування;

– уявлення про «правила політичної гри» (у тому числі про межі дозволеного і недозволеного і т. ін.);

– ставлення до закону;

– характер політичної і політико-ідеологічної самоідентифікації («я – лівий», «я – центрист», «я – ліберал»).

Форми політичної участі розрізняють через:

– включеність у політичне життя суспільства – мітинги, демонстрації, політичні страйки, пікети, партійну діяльність;

– взаємодію з державними інститутами – конфронтація, співробітництво, неспівробітництво;

– взаємодію з інститутами громадянського суспільства;

– взаємодію з іншими суб'єктами політичного процесу;

– електоральну поведінку.

Відтак, **політичну участь можна визначити як:**

1) трансляцію потреб та вимог окремого громадянина, що виражаються як через громадянські, так і через політичні асоціації;

2) механізм узгодження та консолідації індивідуальних позицій у спільні;

3) засіб відбору представників влади.

Політична участь – це вплив громадян на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів і вироблення політичних рішень.

Ще Г. Алмонд і С. Верба наголошували на тому, що **якісним критерієм політичної участі є політична компетентність**, яка формується на межі макро- і мікрополітичних рівнів, на основі далекого від політичної сфери досвіду соціалізації у сім'ї, школі, роботі²¹. Саме високий рівень компетентності виступає запорукою того, що активна

²¹ Almond G., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy In Five Nations. N. J. : Princeton University Press, 1963. С. 29.

залученість пересічного громадянина у політичний процес не буде виступати чинником нестабільності.

Вони наголошували на тому, що активна політична участь є тимчасовою, і тому природним є те, що активний громадянин зберігає свої традиційні, неполітичні зв'язки, так само як і свою більш пасивну роль підданого через поєднання з власними протилежностями – пасивністю, вірою, індиферентним ставленням до влади і до її компетенції.

Іншими словами, від громадянина в демократії вимагаються, часом, протилежні речі: він повинен бути активним, але в той же час пасивним, включеним у процес, однак не занадто сильно, впливовим і при цьому шанобливим до влади. Ще більш важливим є той факт, що навіть у тих, хто активно виконує громадянську роль, якості підданих і парафіян не є цілком витиснутими. Більше того, орієнтації парафіянина і підданого не просто співіснують з орієнтаціями учасника, вони пронизують і видозмінюють їх. Крім того, взаємопроникнення структури суспільних і міжособистісних зв'язків мають тенденцію впливати і на характер політичних орієнтацій.

Це породжує неможливість обмежити сутність політичної участі суто політичною сферою. У цьому сенсі громадянське суспільство може розглядатися як потенціал активності, який твориться навкруги процесу соціалізації у громадянських асоціаціях, де відбувається навчання взаємодії, народжується довіра та забезпечується комунікацій виробляється модель колективних дій.

Політична участь виступає засобом надання влади еліті. Водночас, якщо роль громадян змінна і вони лише час від часу впливають та визначають політичний процес, то повинен існувати такий соціальний механізм, який тримав би еліту в межах здійснення бажань народу. Пошук відповіді на поставлене запитання підводить до розуміння того, що саме відповідальність еліт є умовою та результатом стабільної демократії.

Понад 350 років бездержавності в Україні сформували в українського народу психологію недержавного. Тому саме еліта в державі повинна бути взірцем громадянськості. Отже, основна місія еліти в контексті збереження націо-

нальної ідентичності – бути взірцем для суспільства, гідно управляти державою, бути високоморальними, духовними, патріотами держави і народу та ілюструвати свою громадянську позицію власними справами, а не словами та обіцянками²².

З одного боку, для того щоб еліта могла бути відповідальною перед пересічним громадянином, він повинен бути водночас включеним у політику та досить впливовим, щоб нав'язувати елітам відповідну поведінку. З другого боку, для ефективності демократії як політичного устрою необхідно, щоб звичайний громадянин був відносно пасивний, і лояльний до правлячих еліт.

Умовою здійснення цього є віра у те, що звичайні громадяни повинні брати участь у політиці, і в те, що вони дійсно мають вплив. У концепції Г. Алмонда та С. Верби, як уже зазначалося, засадами існування такої віри виступає феномен компетентності, який охоплює як бажання грати за правилами, так і володіння мінімально достатнім обсягом знань про те, що саме відповідає власним інтересам і як це можна забезпечити, а це може бути виконано лише в умовах високо-стабільної, інституціоналізованої демократії, де більшість представників усіх класів налаштовані відповідати правилам демократичної гри, що означає злагоду з основами суспільного устрою.

На думку К. Пейтмана, сутність почуття компетенції – у «вірі тих, хто бере участь у політичному процесі, в те, що вони компетентні»²³.

Отже, *критерії компетентності (або вимоги демократичної зрілості)* базувалися на таких теоретичних припущеннях, як-от:

1) бажання грати за правилами, які можуть бути виконані лише в умовах високо-стабільної, інституціоналізованої демократії, де більшість представників усіх класів настроєні на підкорення правилам

²² Представницька влада у державотворчому процесі України : монографія / В. А. Гонимська, В. С. Куйбіда [та ін.]. Київ : НАДУ, 2018. С. 219. (Наукова школа вітчизняного парламентаризму. Серія «Бібліотека народного депутата»).

²³ Pateman C. The Civic Culture: A Philosophic Critique. *The Civic Culture* Revised/ gen. editors G. Almond, S. Verba. Boston-Toronto : Little, Brown And Company, 1980. P. 82.

демократичної гри, що означає злагоду з основами свого суспільного устрою;

2) володінні мінімально достатнім обсягом знань про те, що саме відповідає власним інтересам і як це можна забезпечити; потребах і досить сильних причинах діяти за цими інтересами;

3) вірі, що окремих громадян впливає на владу;

4) толерантності до інших думок та опозиції.

Те, що поняття політичної компетентності визначає, як рівні індивідуальних орієнтацій корелюють із рівнями участі, та впливає на формування демократичних цінностей через процес адаптації й орієнтації, через засвоєння, перероблення й актуалізацію досвіду участі, який втілюється у нормах і створює традицію, функціонально окреслює поле демократичної культури через зв'язки:

1) між особою та суспільством через улагодження соціальних інтересів;

2) від суспільства до влади через механізм відбору представників влади;

3) зворотний зв'язок від влади до громадян через оформлені рішення.

Аналізуючи явище політичної участі, неможливо обійти питання мотивації політичної діяльності особи. До найбільш значущих мотивів можна віднести *ідеологічний, нормативний, рольовий*.

Ідеологічний мотив означає, що особа бере участь в політичному житті, поділяючи і підтримуючи ідеологію певної партії, або держави в цілому.

Нормативна мотивація виявляється в тому, що політична поведінка будується за правилами, які диктує політична система. Підпорядкування політичній системі розглядається особою як виключно правильна і цінна орієнтація, а політична поведінка (участь) за характером є завжди легітимною та правослухняною.

Рольовий мотив пов'язаний із тією соціальною роллю, яку особа виконує в цій політичній системі, тобто – з її соціальними статусом і власною самооцінкою: чим нижче соціальне положення, тим вірогідніше стає радикальний настрій особи проти існуючої влади. Прагнення певної частини людей у суспільстві підвищити свій соціальний статус закономірно підштовхує їх до опанування нових помітних політичних ролей, отже, й до підняття свого соціально-політичного статусу.

Політична участь, її форми, інтенсивність та спрямованість обумовлені не тільки станом політико-державних інститутів і норм, але й зацікавленістю в ній самого громадянина. Це його суб'єктивні орієнтації щодо:

а) ціннісно-ідеологічних переваг;

б) залучення (внутрішньо-психологічного) до політичного процесу;

в) ідентифікація себе з якоюсь політичною течією, партією;

г) відчуття довіри (недовіри) до політичної системи.

Суб'єктивні можливості політичної участі окремих індивідів, соціальних груп і верств залежать також від «ресурсів участі», якими вони наділені: вільного часу, грошей, освіти, інформації, знань, вмінь і навичок політичної дії, доступності до ЗМІ, належності до політичної партії, організації чи руху, релігійно-етичних дозволів (заборон), родінно-династичних коренів, знайомств та інших соціальних зв'язків.

Важливими для участі є не тільки соціально-економічні, соціально-політичні чинники, різноманітні суб'єктивні настанови, але й політико-психологічні властивості особи. Мова йде про її психологічний тип: авторитарний чи демократичний; конформістський чи принципново-громадянський; пасивний чи активний.

Отже, мотиви політичної участі – це певні рамки, межі, які дозволяють виявити, на чому саме зосереджено увагу соціуму в політичній сфері й спрогнозувати варіації можливої поведінки всіх політичних суб'єктів.

Д. Ольшанський виокремлює такі основні, на його думку, групи мотивів політичної участі: 1) мотив інтересу до політики та її привабливості як сфери професійної діяльності; 2) пізнавальні мотиви; 3) мотиви влади над людьми; 4) ідеологічні мотиви; 5) перфекціоністські мотиви, що передбачають «перетворення світу»; 6) традиційні мотиви (людина поводить певним чином тому, що так віддавна прийнято в цій місцевості, серед родичів, друзів, знайомих); 7) меркантильні мотиви; 8) так звані псевдомотиви, сформовані під впливом пропаганди, яких людина може навіть до пуття не усвідомлювати²⁴.

²⁴ Ольшанский Д. В. Политическая психология. СПб. : Питер, 2002. С. 157.

Натомість, на думку прихильників інституціонального підходу до визначення особливостей політичної участі, вона залежить не від конкретних психологічних характеристик особистості, її соціального статусу, рівня освіти, а від можливостей (нормативного забезпечення) громадян впливати на уряд, владу.

Отже, мотиви політичної участі – це комплекс спонук та можливостей різного характеру, що зумовлюють активність громадян в сфері політики.

Складним соціально-психологічним феноменом є *закрита політична поведінка*, що виявляється у формі політичної неучасті (бездіяльності). Мотиви відмови громадянина від політичної участі можуть бути спричинені різними чинниками, структурними компонентами яких є:

- вилучення з політичних відносин, спричинене низьким рівнем розвитку цієї особи;
- неучасть у політиці як результат заорганізованості політичної системи, низької ефективності механізмів зворотного зв'язку між системою і громадянським суспільством, розчарування у діяльності політичних інститутів, байдужості до їх функціонування;
- політична апатія як форма несприйняття політичної системи, яка виникає внаслідок чужоземного завоювання (окупації), перемоги контрреволюції, кривавого придушення масових соціальних і політичних рухів;
- політичний бойкот як вираження активного несприйняття конкретної політичної системи та її інститутів;
- політичний нейтралітет як вираження задоволення справами в умовах стабільного розвитку системи.

Існує думка, відповідно до якої усіх громадян можна віднести до однієї з трьох груп за рівнем їх активності в політиці, політичною участю. Першу з них становлять громадяни, яким властива політична байдужість, оскільки люди ставлять на перший план власні проблеми, намагаються зробити професійну кар'єру тощо. Другу групу становлять особи, що не вірять у власну політичну важливість. Це так звані відчужені від політики люди, які вірять, що незалежно від того, будуть голосувати вони чи ні, політичні рішення прийматимуться владою самостійно і не змінюватимуться. Такі люди не бачать

відмінності між політичними партіями та кандидатами на виборах. Третю групу становлять люди, які втратили інтерес до правосуддя, законності, стабільної політичної системи. Але в період депресії такі громадяни можуть активно долучатись до політичного процесу²⁵.

Дж. С. Міль застерігав, що коли пасивні громадяни переважатимуть, то володарі радо перетворять своїх підданих на отару овець, зацікавлених у тому, щоб тільки пастися поряд одне з одним²⁶.

Р. Дарендорф, в свою чергу, б'є тривогу у зв'язку з тенденцією формування, за його словами, суспільства couch potatoes – телеглядачів, які лежать на канапі, спостерігаючи за подіями у світі, в якому вони більше не беруть участі²⁷.

Тож проблема розширення свідомої політичної участі сьогодні актуальна як ніколи. Загалом для активізації політичної участі потрібно передусім інформувати населення, об'єктивно та достовірно висвітлювати ситуацію, покращувати політичну освіту та виховання. Не останню роль у цьому відіграють і соціально-економічні чинники. Відповідно покращання економіки, підвищення рівня добробуту, впевненість у майбутньому активізує людей до політичної участі. І найголовнішим є те, що політики повинні завойовувати довіру громадян, демонструючи глибоку повагу до закону, ухвалюючи рішення не політично доцільні, а юридично грамотні, чинячи лише правомірні та справедливі дії.

1.4. Політична соціалізація як процес формування політичної культури

Під *соціалізацією* розуміють процес засвоєння індивідом певної системи знань, норм і цінностей, які надають йому можливість функціонувати як повноправному членові суспільства.

²⁵ Ротар Н. Ю. Форми участі населення у політичних процесах : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2004. С. 65.

²⁶ Боббіо П. Майбутнє демократії. Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 114.

²⁷ Дарендорф Р. Ліберальний устрій під тиском: демократичні дилеми. У пошуках нового устрою : лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. : пер. з нім. Київ : Видавн. дім «Києво-Могилянська академія». 2006. С. 90.

Політична соціалізація – це процес засвоєння індивідом системи політичних знань, норм і цінностей, тобто політичної культури.

Політична соціалізація забезпечує набуття індивідом уміння орієнтуватись у політичному просторі й виконувати в ньому певні функції. Через політичну соціалізацію здійснюється формування, відтворення і розвиток політичної культури²⁸.

Політична соціалізація є важливим чинником функціонування політичної системи суспільства, забезпечуючи її стабільність. Цей процес можна використовувати також в не надто благородних цілях. Соціалізація може бути використана як інструмент політичного контролю, засіб прищеплення громадянам, потрібних тим чи іншим групам політичних норм, цінностей і цілей, причому надає змогу зробити це в непомітних (маніпулятивних) для самого індивіда/суспільства формах. Цим пояснюється прагнення всіх політичних сил узяти під свій контроль процес політичної соціалізації.

Політична соціалізація є процесом і результатом взаємодії між об'єктивними умовами життєдіяльності особи та її індивідуальними якостями (одні схильні до конформізму, інші – до бунтарства тощо). В сукупності цих умов важливу роль відіграють ті групи, які оточують індивіда. Залежно від характеру особистих контактів і ступеня формальної організованості ці групи поділяються на первинні і вторинні. Первинні – це безпосередньо-контактні, як правило, неформальні групи. До них належать сім'я, друзі, ділові, релігійні та інші малі групи. Вторинні групи політичної соціалізації – це деперсоніфіковані групи з формалізованою структурою. До них належать школа, громадські організації, політичні партії, трудові колективи тощо.

Політична соціалізація відбувається у двох основних формах: прямій та опосередкованій. У першому випадку політична соціалізація здійснюється шляхом поширення відповідних знань, пропаганди певної інформації, популяризації зразків бажаної поведінки. Зміст набутих таким чином знань та орієнтацій має яскраво виражений політичний характер. Такими є, наприклад, уявлення про державний лад тієї чи іншої країни, про діяльність політичних партій і політичних лідерів тощо. У другому випадку процес політичної соціалізації

²⁸ Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. Київ : Видавн.-поліграф. центр «Київський університет». 2010. 451 с.

відбувається шляхом створення таких умов життєдіяльності індивіда, які спонукають його діяти саме так, а не інакше²⁹.

Маємо знати, що теорія політичної соціалізації пройшла в своєму розвитку три основних етапи³⁰:

Перший етап (1950–60-ті рр.) У рамках біхевіористської парадигми, що переважала в політичній науці в 50–60-х рр., процес політичної соціалізації інтерпретувався як вплив політичного середовища на особистість шляхом передачі визначених моделей поведінки через систему організованих суспільних інститутів, норм і цінностей.

В цей період розробляється концепція «стійкості дитячих і юнацьких уявлень про політику», в рамках якої були сформульовані такі головні припущення: по-перше, уявлення про політику, засвоєні в дитячий період, згодом залишаються незмінними, і, по-друге, уявлення, настанови, засвоєні у дитячому віці, мають більш істотний вплив порівняно з більш пізніми орієнтаціями. Ці положення згодом піддавалися серйозній критиці.

Другий етап (1970 – початок 80-х рр.). У цей період процес політичної соціалізації розглядається як «вертикальна» передача системи цінностей і моделей сприйняття політичної реальності від політичного режиму до особистості. Гіпотеза про визначальну роль сім'ї в процесі соціалізації була піддана критиці і переосмисленню. Зокрема, вчені Р. Найсмі і Б. Собешек у 1977 р. у порівняльному дослідженні впливу на соціалізацію родини, школи, однолітків, медіа і політичних подій з'ясували, що вплив родини є не настільки вирішальним, а зв'язок між політичними орієнтаціями батьків і дітей дуже слабкий.

Третій етап (з середини 1980-х рр.) пов'язується з процесами політико-економічної та соціокультурної трансформації в країнах колишнього соціалістичного табору. Характеризується інтересом до теми ресоціалізації, проблем зміни ціннісних та ідейних орієнтацій.

²⁹ Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. Київ : Видавн.-поліграф. центр «Київський університет». 2010. 451 с.

³⁰ Політологія : підручник / за ред. М. М. Вереша. Київ : Знання. 2008. С. 260.

У літературі широко використовується таке поняття як *модель* політичної соціалізації, запропоновані американським ученим Р. Мерельманом. Він виділив чотири таких моделі³¹:

Перша – *системна* – характеризується формуванням позитивного ставлення до влади, правового порядку, традиційних інститутів. Найважливішими агентами соціалізації є школа і сім'я, а також оточення, особистості, її однолітки.

Друга модель – *гегемоністська* – формує молодь, вороже налаштовану проти будь-якої соціальної та політичної системи, крім «своєї». Провідними агентами в цій моделі є засоби масової інформації.

У третій моделі – *плюралістичній* – цілями соціалізації є формування уявлень громадян про свої політичні інтереси, бажання участі в їх реалізації, високого рівня громадянської активності. В результаті громадяни стають прихильні певним політичним групам і можуть їх вільно змінювати залежно від результатів політики і ступеня реалізації своїх інтересів. Агентами соціалізації є школа, батьки, засоби масової інформації, партії та групи інтересів.

Четверта модель – *конфліктна* – зводиться до формування лояльності певній групі і готовності підтримати її в боротьбі проти інших груп. Агентами соціалізації є органи пропаганди та агітації, що представляють інтереси групи.

Системна модель соціалізації більшою мірою характерна для англо-американської культури. Гегемоністська – для країн незахідних цивілізацій. Плюралістична – властива континентально-європейській культурі. Конфліктна характерна для авторитарних політичних систем.

Громадянське дозрівання, заохочення людини до політики проходить певні вікові стадії. Воно починається вже у віці 3–4 років, коли через сім'ю, ЗМІ, найближче оточення дитина набуває перших знань про політику.

На етапі *первинної соціалізації* діти одержують уявлення про правильну або неправильну соціальну поведінку, вчинки.

Політичне виховання і навчання певною мірою відбувається в школі, період перебування в якій становить *вторинну політичну со-*

³¹ Кравчук О. Ю. Особливості політичної соціалізації в умовах сучасного українського суспільства. URL: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2898/Kravchuk.PDF?sequence=1&isAllowed=y>

ціалізацію. За цей час дитина вивчає основні, загальновизнані в суспільстві цінності і погляди, набуває початкового досвіду соціальної практики.

Наступний етап політичної соціалізації доцільно пов'язувати з періодом життя від 18 до 40 років. У 18-річному віці особистість отримує юридичне право на участь у політичній діяльності.

Політична соціалізація триває і з досягненням людьми зрілого віку (40–60 років) на їхню політичну поведінку значною мірою впливають життєвий досвід, наявність дорослих дітей. В цей період люди вдосконалюються в політиці, краще й глибше оцінюють суспільно-політичні події, завдяки чому можуть вносити корективи у свої політичні погляди і поведінку.

На процес політичної соціалізації впливають *стихійні чинники*: війни, революції, політичні та економічні кризи. Якщо політична система перебуває в стані кризи, відбуваються порушення в процесі політичної соціалізації. Формуються неправильні уявлення про суспільство, які важко викоринити.

Особливість первинного етапу політичної соціалізації полягає у тому, що людині доводиться адаптуватися до політичної системи й норм політичної культури, ще не розуміючи їх сутності й значення. Вторинна політична соціалізація характеризує той етап діяльності людини, коли вона освоїла прийоми і засоби переробки інформації і здійснення ролей, здатна протистояти груповому тиску й виразити свою здатність до індивідуального перегляду ідеологічних позицій, переоцінки культурних норм і традицій. Тому вторинна соціалізація виражає безперервну самокорекцію людиною своїх ціннісних уявлень, способів політичної поведінки й ідеологічних позицій.

Найбільш зрілою формою політичної соціалізації є формування теоретичних уявлень про політичні відносини і суб'єкти політики. На цій стадії відбувається перехід до більш абстрактних, узагальнених, не пов'язаних з особистим досвідом орієнтацій.

Отже, сутністю політичної соціалізації є залучення людини до норм, традицій певної політичної системи, формування навичок політичної участі, усвідомлення цілей, мотивів і методів політики. Людина визначає пріоритетні для себе політичні цілі, ідеологічні настанови і ціннісні установки, формує уявлення про прийнятні способи

політичної поведінки і діяльності, про доцільність тих чи інших дій у конкретній ситуації.

У процесі політичної соціалізації людина ідентифікує себе з певною політичною спільнотою (державою, країною, нацією, соціальною групою), засвоює її традиції, здобуває специфічні знання про політичні інститути й механізми. Політична самоідентифікація особистості – це процес солідаризації індивіда з певною політичною спільнотою, змістом та ідеологією соціальної групи, її політичними символами. Сформувавшись під впливом політичної соціалізації, людина бере на себе певну політичну роль з певним набором прав, привілеїв та обов'язків.

Політична соціалізація допомагає засвоїти культурні цінності, політичні орієнтації, форми політичної поведінки, характерні для суспільства з відповідним типом політичної культури. Надзвичайно важливу роль у процесі політичної соціалізації відіграють засоби масової інформації та пропаганди, література, інші види мистецтва, які використовують різні компоненти формування свідомості, сприяють процесу залучення особистості до активного політичного життя.

Механізми політичної соціалізації функціонують на кількох рівнях:

- на загальносоціальному рівні суспільства на людину впливає велика кількість макросоціальних і макрополітичних чинників, на основі оцінювання яких виробляється відповідне відношення до суспільства і його політичної системи;

- на соціально-психологічному рівні політичні цілі й цінності транслуються системою через великі і малі групи, членом яких є індивід. На основі безпосереднього спілкування й взаємодії людина залучається до елементів політичної системи, виробляючи до них емоційне відношення;

- на індивідуальному рівні як механізми політичної соціалізації виступають індивідуально-психологічні структури, на основі яких поступово формуються ті потреби, мотиви, установки й стереотипи, які потім керують свідомістю й поведінкою людини в політиці³².

³² Пирогов А. И. Политическая психология. М. : Акад. проект, 2005. 368 с.

Вчені також виокремлюють три основні системи політичної соціалізації (агенти соціалізації)³³:

- пряма соціалізація – безпосередньо пов'язані з людиною елементи державного устрою (політичні інститути, партії, організації і рухи, дитячі, підліткові й молодіжні політичні організації);

- стихійна соціалізація – неформальні об'єднання з елементами контркультури щодо пануючої політичної культури (специфічні угруповання в межах молодіжної субкультури, самодіяльні молодіжні об'єднання, гуртки, клуби тощо);

- самовиховання й самоосвіта, які виконують функції політичної аутосоціалізації – самостійний, активний, творчий вибір суб'єкта, що виключає різні джерела політичної інформації.

Окремо фігурують механізми, агенти й особливі системи ресоціалізації, необхідність у якій іноді виникає при різких змінах політичної системи, пов'язаних зі змінами політичного устрою, режиму тощо.

Відмінності в механізмі передачі культурних традицій і норм у тих або інших політичних системах дають змогу виокремити відповідні типи політичної соціалізації:

- гармонійний – відображає психологічно нормальну взаємодію людини й інститутів влади, раціональне й поважне відношення індивіда до правопорядку, держави, усвідомлення своїх громадянських обов'язків. Передбачає культурну однорідність, наявність установлених демократичних традицій і громадянського суспільства;

- тотемістський – характеризує негативне відношення людини до будь-яких соціальних і політичних систем, крім «своїх». Передбачає виключення індивіда у політику виключно за рахунок визнання цінностей певної групи, класу, етносу, релігії, політичної ідеології. Характерний для закритих тоталітарних та авторитарних політичних систем;

- плюралістичний – свідчить про визнання людиною рівноправності з іншими громадянами, їхніх прав і свобод, про здатність змінювати свої політичні пріоритети й переходити до нових ціннісних орієнтирів. Має опосередкований характер взаємодії індивіда і влади (через різноманітні субкультури);

³³ Віленська І. Ю. Політична соціалізація як поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників мотивації особистості. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/40_2010/45.pdf

— конфліктний — формується на основі міжгрупової боротьби й протистояння взаємозалежних інтересів, а тому вбачає ціль політичної участі в збереженні лояльності своїй групі й підтримці її в боротьбі з політичними супротивниками. Характеризується наявністю політичного насильства через релігійну, етнічну, ментальну, культурну різноманітність, клановість, низький рівень життя. Дані типи політичної соціалізації виражають залежність формування тих або інших властивостей і якостей людини від впливу домінуючих структур й інститутів влади, що несуть норми й цінності пануючої (офіційної) політичної культури (т. зв. *вертикальна соціалізація*).

Поряд із стійкими орієнтаціями людей на відповідні способи взаємодії з владою в суспільстві формуються і численні моделі політичної поведінки, норми й цінності яких задають різні групи, асоціації й об'єднання громадян (наприклад, партії, чії цілі перебувають у різкій опозиції режиму) (т. зв. *горизонтальна соціалізація*). Однак переплетення саме цих специфічних норм, цінностей і способів включення в політичне життя підтверджує складний і суперечливий характер пошуку людиною власних політичних ідеалів, відповідних способів захисту своїх прав і ведення діалогу із владою. Ці мікромоделі політичної участі громадян демонструють складність відтворення й розвитку політичної культури суспільства³⁴.

Політична соціалізація за своїм призначенням має: створити умови для того щоб індивід посів належне місце у сфері політики з урахуванням притаманних йому здібностей; гарантувати основні права і свободи особи, визначити коло її обов'язків; максимізувати шанси і використати інноваційний потенціал найздібніших, орієнтованих на служіння суспільству громадян; забезпечити відповідну якість публічної інформації про суспільно-політичні проблеми, передумови політичних рішень, а також їхні наслідки.

Належний рівень політичної соціалізації індивідів є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та стабільності політичної системи. В умовах перехідного періоду, в яких знаходиться сучасна Україна, політичній соціалізації повинно надаватися особливе значення, оскільки саме вона передбачає формування нових полі-

³⁴ Вільчинська І. Ю. Політична соціалізація як поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників мотивації особистості. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/40_2010/45.pdf

тичних норм, цінностей, зразків поведінки у громадян та адаптацію їх до складних реалій сучасного політичного життя.

Поряд з відстороненням від політики, недовірою до владних структур, політичним відчуженням, неприйняттям громадянами політичних нововведень спостерігається активізація електоральної участі населення, зацікавлення інноваційними змінами, відповідальне ставлення до політичних обов'язків, інтерес до власних політичних прав, що вимагає термінової розробки і формулювання нових політичних цінностей, поглядів та орієнтирів, створення механізмів ефективної політичної соціалізації.

Відтак, політична соціалізація — це процес включення індивіда в політичну систему за допомогою набуття досвіду цієї системи, закріпленого в політичній культурі. Тобто процес взаємодії індивіда й політичної системи, метою якого є адаптація індивіда до особливостей системи, перетворення його в особистість громадянина — члена даної політичної спільноти.

Відсутність цілісної системи політичної соціалізації, що пов'язано насамперед з ідеологічною невизначеністю та нерозвиненістю політичних структур суспільства, порушує стабільність політичної системи, гальмує становлення громадянського суспільства, правової, демократичної, соціальної держави.

Виходячи зі сказаного, звертаємо увагу на потребу відновлення функції соціалізації в діяльності українських партій, громадських організацій, засобів масової інформації, які, очевидно, не виконують свого соціального призначення, натомість виконують задачі своїх «власників».

1.5. Основні підходи до розуміння понять «єдність», «інтеграція», «консолідація». Конфронтація як ціннісне протистояння

Досить часто і в буденному, і в науковому дискурсі поняття «інтеграція» та «консолідація» використовують як тотожні, хоча, на нашу думку, вони такими не є.

Під інтеграцією розуміють об'єднання певних елементів у ціле, взаємне зближення та взаємопроникнення, стан і процес упорядку-

вання, узгодження та об'єднання структур і функцій цієї цілісної системи³⁵.

Соціальна інтеграція – це наявність упорядкованих відносин між індивідами, групами, організаціями, державами, процес встановлення та підтримки взаємодії, взаємин між суб'єктами, що, поряд з адаптацією, є однією з умов існування і рівноваги соціальної системи.

Поняття соціальної інтеграції в широкому сенсі відображає процеси зближення, об'єднання в одне ціле різних суспільних елементів, а також результат зазначених процесів.

Вчені звертають увагу на те, що інтеграція – це такий процес взаємодії і взаємозв'язку елементів системи, який забезпечує її рівновагу. Рівновага, проте, в соціальних системах не є статичною, вона знаходиться в постійній зміні. Існують певний верхній і нижній пороги, у межах яких можна говорити про норму – про збалансований стан соціальної системи. Проте вся людська історія доводить, що суспільство в стабільному інтегративному стані може знаходитися незначний проміжок часу, оскільки в ньому одночасно відбуваються як різноспрямовані процеси. Втрата інтегративної стійкості може відбуватися в різних формах: від простих перебудов взаємозв'язків у суспільній системі через конфлікти, до повного розпаду зв'язків між елементами, до стану дезінтеграції, руйнування системи³⁶.

Одноставності в розумінні інтеграції серед науковців не має. К. Дойч розуміє під інтеграцією досягнення у межах певної території «почуття співтовариства» та створення інститутів, достатньо сильних і широко розповсюджених, щоб забезпечити на тривалий період надійне очікування «мирних змін» серед населення (під «мирними змінами» мається на увазі розв'язання суспільних проблем через інституціоналізовані процедури)³⁷.

А. Маршалл визначає інтеграцію через поняття «солідарного простору». Для нього інтегроване співтовариство означає «солідар-

³⁵ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Головна редакція УРЕ, 1974. С. 495.

³⁶ Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / О. Г. Злобіна, М. О. Шульга, Л. Д. Бевзенко та ін. ; за наук. ред. О. Г. Злобіної. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. С. 16–17.

³⁷ Там само. С. 17.

ний простір, солідарність якого відчувається і усвідомлюється всіма елементами цього цілого». Солідарність існує тоді, коли кожен член співтовариства усвідомлює спільний інтерес як свій власний і може пожертвувати своїм безпосереднім інтересом на користь спільного інтересу, який сприймається як безумовно вигідний для нього самого, але повна і загальна інтеграція є практично недосяжним ідеалом, бо солідарність між людьми не є абсолютною³⁸.

Таке трактування інтеграції зближує її з поняттям «консолідація». Консолідація – зміцнення чого-небудь, згуртування (окремих осіб, груп, організацій тощо) для боротьби за загальні цілі. Соціологи розглядають консолідацію як процес «згуртування, укріплення різноманітних соціальних сил, груп, організацій для подолання кризової ситуації чи досягнення певної мети»³⁹.

Економісти консолідацію подають як об'єднання навколо певної великої ідеї або реалізації певної програми, злиття капіталів, компаній⁴⁰.

Своє бачення консолідації як процесу мають фахівці з державного управління. Так, О. Петухова розглядає «консолідацію» у системі державного управління як «різновид об'єднавчих процесів за умов досягнення суспільного консенсусу, що формується та утверджується засобами державного управління соціумом»⁴¹.

Вирізняється тлумачення поняття «консолідація» вітчизняними політологами. Так, М. Пірен трактує консолідацію як вид об'єднувальних етнічних процесів, що характеризується внутрішнім згуртуванням народу⁴².

С. Магда визначає консолідацію як спільну працю заради певної мети. «Від того, в чому саме суспільство бачить корені своєї єдності, – вважає дослідник, – залежить і форма його консолідації. Су-

³⁸ Marchal A. L'Europe solidaire. Vol. I. P. : Cujas, 1964. P. 192.

³⁹ Купрієнко С. А. Словник соціології (Літери А–Я). URL: <http://kuprienko.info/kuprienko-s-a-slovnik-sotsiologiyi-literi-aya/28/>

⁴⁰ Економічна енциклопедія. URL: <http://ridnamova.org/Ekonomichna-entsyklopediya/13/?&page=3&word>

⁴¹ Петухова О. В. Консолідація: сутність і види. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 3. С. 130.

⁴² Пірен М. Науково-просвітницький чинник консолідації українського суспільства. URL: www.kbuapa.kharkov.ua/ebook/putp/2011-1/doc/2/07.pdf

спільство вважається більш-менш консолідованим, якщо окремі його елементи орієнтовані радше на зв'язки між собою, ніж на зв'язки з зовнішніми, щодо всього суспільства, структурами»⁴³.

М. Степко вважає «консолідацію – центральним чинником ефективності будь-якої соціальної дії, що потребує колективного розуму чи колективної насаги, не говорячи вже про ту чи іншу стратегічну мету, досягнення якої просто неможливе без задіяння цього феномену. Саме для суспільства як соціальної системи високого порядку та чи інша характеристика консолідаційних процесів є чи не найголовнішим інтегральним показником його якості та якості життя його громадян»⁴⁴.

«Політична енциклопедія» дає наступне визначення: «Консолідація – процес об'єднання, зміцнення єдності й згуртованості соціальних і політичних сил (людей, соціальних груп, політичних партій і організацій тощо) з метою посилення боротьби за вирішення загальних завдань»⁴⁵.

Тобто, поняття консолідації є мотиваційно-смісловим, ширшим і, водночас, конкретнішим, оскільки містить мету об'єднавчих процесів.

Н. Хамітов пише: «Консолідація означає щось більше, ніж інтеграція. Це не просто економічні зв'язки, кооперація, що потребують компромісів, а й ціннісне, гуманітарне єднання, яке неможливе без консенсусу. Набуття консенсусу потребує взаємодії під впливом не волі до влади, а волі до пізнання та творчості, волі до свободи і розуміння Іншого. Маємо єднання, зумовлене розумом, який обмежує волю до влади і жагу збагачення, захищаючи й розвиваючи людину в людині»⁴⁶.

⁴³ Магда Є. Сучасні загрози консолідації українського суспільства. *Історико-політичні студії*. 2013. № 1. С. 107.

⁴⁴ Степко М. Консолідація української нації: проблеми та перспективи. *Вісник Національної академії наук України*. 1999. № 6. С. 16.

⁴⁵ Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парлам. вид-во, 2011. С. 353–354.

⁴⁶ Хамітов Н. Творення людяності як головна мета суспільної консолідації в Україні. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/20670/1/Хамітов%20Н.В..pdf>

М. Фесенко вважає що на відміну від інтеграції, консолідація не приводить до виникнення нових організаційних утворень. Консолідація, на відміну від інтеграції, існує на рівні свідомості. Процес консолідації суспільства призводить до позитивних змін в політико-владних і громадських структурах, забезпечує розвиток країни і суспільства. Політично консолідуватися можуть члени суспільства з різною етнічною, конфесійною приналежністю, різним соціальним і культурним рівнем, політична діяльність може бути спрямована як на підтримку існуючої політичної системи, так і на її трансформацію⁴⁷.

Г. Луцишин розглядає консолідацію як процес визначення і розвитку мети, стратегії, інтересів, цінностей на основі внутрішніх регуляторів, прийнятих суспільством і державою в цілому⁴⁸. Авторка акцентує на тому, що слід чітко відділяти консолідацію від інтеграції. Остання, з погляду Г. Луцишин, призводить до виникнення нових організаційних утворень, тоді як консолідація передбачає лише розширення засобів і методів збереження політичних сил⁴⁹.

А. Колодій, натомість, висловила думку, що терміни – консолідація та інтеграція є дуже близькими і їх можна розглядати як синоніми, хоча слово – консолідація є місткішим, і свідчить фактично про єдиний процес громадянської національної інтеграції і консолідації⁵⁰.

Власне кажучи, принципової суперечності у трактуванні поняття консолідація ми не бачимо, скоріше вони є взаємодоповнюючими. Таким чином, консолідацію можна розуміти як єдність на основі цінностей, мотивуюче начало, рушій змін, основний інструмент досягнення спільних цілей.

Варто звернути увагу, що на даний момент в політології часто термін «консолідація» вживається разом з терміном «демократизація», «демократія», утворюючи поняття «консолідація демократії».

⁴⁷ Фесенко М. Формування понятійно-категоріального апарату проблеми консолідації суб'єктів світ-системи і нового міжнародного порядку. *Міжнародні відносини*. 2017. № 1(46). URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/3262-11978-1-PB.pdf>

⁴⁸ Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах демократизації суспільства. *Наукові праці Чорноморського державного ун-ту ім. Петра Могили. Серія: Політологія*. 2012. Т. 182. Вип. 170. С. 51.

⁴⁹ Там само. С. 53.

⁵⁰ Колодій А. Соціальна культура як чинник національної консолідації. URL: <http://political-studies.com/?p=941>

Вона може бути визначена як складний і багатоплановий процес зміцнення інститутів демократії, розвитку та закріплення демократичних цінностей, поведінкових норм і установок в свідомості індивідів і соціальних груп, що знаменує завершення транзиту та затвердження стабільної демократичної політичної системи. Консолідація розпадається на два етапи: негативну консолідацію, тобто стримування, зниження, якщо не усунення, будь-яких серйозних викликів демократії, і позитивну консолідацію – впровадження і закріплення демократичних цінностей і установок в свідомості і поведінці мас і еліт⁵¹.

Не дивлячись на багатоманітні інтерпретації поняття «консолідація демократії», що існують в політологічній літературі, остання передбачає процеси інституціоналізації (зміцнення демократичних інститутів, практична реалізація норм і правил) і легітимації демократії (набуття режимом ціннісного значення на рівні політичної свідомості і політичної культури). У значенні інституціоналізації консолідація демократії передбачає процес закріплення встановлених норм в суспільстві. Інституціоналізована норма – це реалізована на практиці норма, яка набула характеру стійкості, постійності, стабільності. У значенні легітимації консолідація демократії пов'язана з опануванням принципами та цінностями демократії громадянами конкретної держави, схваленням принципів і цінностей демократії на рівні народу, на рівні політичної свідомості особистості. Інституціоналізація демократії пов'язана, перш за все, з політичною елітою, політичними акторами, часто залежить від їх волі, а легітимація демократії – з народом, громадянами.

Як відзначає Ф. Шміттер, у процесі консолідації демократії відбувається трансформація випадкових домовленостей, продиктованих розсудливістю норм і викликаних збігом обставин рішень, прийнятих в процесі переходу, у відносини співпраці і конкуренції, які носять регулярний характер, ведуться за достовірно відомими правилами і добровільно приймаються різними організаціями і індивідами (політиками і громадянами), що беруть участь в демократичному управлінні. У цьому процесі епізодичні угоди, половинчасті норми і випадкові рішення періоду переходу до демократії трансформуються у

⁵¹ Фесенко М. Формування понятійно-категоріального апарату проблеми консолідації суб'єктів світ-системи і нового міжнародного порядку. *Міжнародні відносини*. 2017. № 1(46). URL: file:///C:/Users/User/Downloads/3262-11978-1-PB.pdf

відносини співпраці і конкуренції, що міцно засвоєні, постійно діють і добровільно приймаються учасниками демократичного управління. Таким чином, враховуючи, що до того моменту, коли нові умови співпраці і нові правила конкуренції принесуть видимі результати, повинно пройти досить багато часу, можна припустити: для більшості неodemократій процес консолідації триватиме набагато довше за процес переходу від авторитарного правління⁵².

Вирішення проблеми демократичної консолідації вимагає як мінімум двадцяти років, пов'язаних із зміною одного або навіть двох поколінь політиків. За вдалим визначенням Д. Коена, жодна політична система в жодній країні не буде стабільною, якщо вона не народжена у цій країні, на її ґрунті як результат розвитку власної політичної культури. Тому, на наш погляд, це довга дорога через «долину сліз» (Р. Дарендорф)⁵³.

Як уже згадувалося, суспільну консолідацію розглядають у двох вимірах: як процес і, водночас, як результат цього процесу. Результатом консолідації є створення умов для зміцнення соборності, суверенітету та незалежності держави. Вона має на меті усталення цінностей, покращення економічного стану, відносин у суспільстві, нації, державі тощо та переважно орієнтується на довгострокові цілі. При цьому вона відбувається як на інституціональному й процедурному рівнях, так і на психологічному. Адже досягти згоди діючих політичних акторів можливо лише на основі довіри, співробітництва та єдності поглядів.

Цінності розуміють як складову світогляду людей, а саме як культурно обумовлені стійкі уявлення про те, що саме у певному соціумі є соціальним благом для людини. З цінностей випливають життєві цілі і плани людей, тобто їх цілеспрямована діяльність.

Якщо цінності не відповідають вимогам часу і соціальним обставинам, будь-яка, навіть, на перший погляд, раціональна діяльність виявляється стратегічно неефективною.

⁵² Шміттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полит.* 1996. № 5. С. 18.

⁵³ Мілова М. І. Політична культура посткомуністичних країн як чинник входження «в Європу»: український та болгарський досвід. *Гуманітарний вісник Закарпатської державної інженерної академії*. 2006. Вип. 25. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/znpvzdia_2006_25_13%20(1).pdf

Розбіжності в цінностях не обов'язково ведуть до конфліктів, і люди різних переконань, політичних і релігійних поглядів можуть успішно взаємодіяти. Конфлікт цінностей виникає тоді, коли ці розбіжності заважають ефективно виконувати свої функції, або ж люди починають «зазіхати» на цінності один одного. Люди нерідко схильні «переконувати» один одного, нав'язуючи свої погляди, смаки, точки зору тощо, що може призвести до конфліктів.

Цілком очевидно, що суспільна конфронтація є протилежністю суспільній консолідації. **Конфронтація** – протиставлення, протиборство та зіткнення антагоністичних класів, протилежних соціальних систем, ідейно-політичних принципів⁵⁴.

За своєю суттю суспільна *конфронтація* – це зіткнення індивідів та соціальних груп на основі протилежних інтересів та цінностей.

До конфлікту цінностей, наприклад, належать:

- конфлікт між свободою і рівністю;
- справедливістю і нерівністю;
- колективізмом та індивідуалізмом;
- ксенофобією і толерантністю;
- демократією й авторитаризмом та ін.

Однією з причин політичного конфлікту є розбіжності людей (їх груп і об'єднань) у головних цінностях і політичних ідеалах, в оцінках історичних й актуальних подій, а також в інших суб'єктивно значущих уявленнях про політичні явища.

Такі конфлікти найчастіше виникають у тих країнах, де стикаються якісно різні думки про способи реформування державності, закладаються основи нового політичного устрою суспільства, шукаються способи виходу з соціальної кризи. У вирішенні таких конфліктів знайти компроміс деколи вельми складно.

Конфлікти були і будуть існувати завжди, але вони мають як негативні, так і позитивні функції. Конфлікт може бути шансом для розвитку та поліпшення взаємин, будівництва та удосконалення структури організації. Вміння управляти конфліктом, розрізняти його рівні, обирати правильну стратегію поведінки – це мистецтво, оволодівши яким

⁵⁴ Економічна енциклопедія : у 3 т. Т. 1. Редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ : Видавн. центр «Академія», 2000. 864 с.

можна навчитись правильно розставляти пріоритети, об'єднувати однодумців. Іншими словами, навіть конфлікт має консолідаційний потенціал. Головне, в даному випадку, аби на об'єктивних відмінностях у поглядах, цінностях, культурному різноманітті не спекулювали політики, популісти, спрагли заробляти політичні дивіденди на розбурхуванні суспільства, протиставленні соціальних груп.

Висновок до першого розділу

Політична культура – це сукупність стійких форм політичної свідомості й поведінки, а також характеру функціонування політичних інститутів у межах певної політичної системи.

Головним елементом політичної культури є політична свідомість. Політичну свідомість, в свою чергу, складають політичні інтереси, знання, ідеї, погляди, уявлення, переконання, цінності, оцінки, орієнтації, почуття, настрої, традиції тощо. Системоутворюючими в політичній культурі, тобто такими, що визначають її як органічну цілісність, є політичні знання, політична ідеологія і переконання.

Важливим є діяльнісний аспект політичної культури. Його складають прийнятні в суспільстві норми політичної поведінки, способи політичної діяльності, навички, вміння, досвід тощо.

Стан політичної культури безпосередньо відбивається на процесі інтеграції та консолідації суспільства.

Суспільну консолідацію розглядають у двох вимірах: як процес і, водночас, як результат цього процесу. Таким чином, вона виявляється в згоді суспільства з певною системою ідей і цінностей, з певною системою «правил гри», є результатом високого рівня політичної свідомості та культури, коли власні інтереси підпорядковуються інтересам загальним. Результатом консолідації є створення умов для зміцнення соборності, суверенітету та незалежності держави. Вона має на меті усталення цінностей та ідеологем, покращення економічного стану та властивостей системи, відносин у суспільстві, нації, державі тощо та переважно орієнтується на довгострокові цілі. При цьому вона відбувається як на інституціональному й процедурному рівнях, так і на психологічному. Адже налагодити спільну згоду діючих політичних акторів можливо лише на довірі, співробітництві та єдності поглядів.

Суспільну консолідацію можна розуміти передусім як єдність соціуму на основі спільних цінностей і спільної мети. Таке визначення вказує на значущість саме світоглядного компонента задля консолідації економічної, політичної, військової тощо – адже люди можуть відчувати справжню спорідненість і довіру лише на спільній ціннісній основі. У продуктивній суспільній консолідації світоглядний компонент максимально задіяний, це робить її не формальною або випадковою, а глибинною і стратегічною.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

2.1. Історико-політичні детермінанти української політичної культури

Політична культура – важливий показник рівня політичної зрілості суспільства, здатності громадян сприймати й передавати ціннісні цивілізаційні орієнтири свого соціуму у вимірі кращих гуманітарних, соціальних напрацювань людства. Якщо взяти до уваги євроінтеграційні орієнтири України, політична культура представників суспільства – у вимірі її зрілості – може оцінюватися з огляду на тенденції політичної культури європейських демократій з такими її ознаками, як поінформованість громадян про політичну сферу суспільства, високий рівень інтересу до діяльності уряду, бажання обговорювати питання політики, відкритий і лояльний прояв опозиційних настроїв, участь у політичних кампаніях, розвинуте почуття політичного обов'язку, віра в необхідність демократії для розвитку країни і т. ін.

Такий тип політичної культури, відповідно до стверджених в наукових джерелах підходів, отримав класифікацію «громадянської» або «активістської» (учасницької) на протигагу двом іншим формам, а саме, патріархальної політичної культури, орієнтованої на локальні цінності, місцевий патріотизм (сюди можна віднести й явище політичної «клановості») і підданський тип політичної культури, що передбачає віддаленість індивіда, громадянина від політичної влади й системи прийняття політичних рішень¹.

Об'єктивним підходом більшості дослідників політичної культури українського суспільства можна вважати те, що вона утримує ознаки усіх трьох названих форм, перебуваючи на перехідній стадії – від патріархального і підданського типу до активістської (учасницької) форми політичної культури². Так, події двох «Майданів» (2004 і 2013–2014 рр.), активізм суспільства в умовах агресії з боку РФ виявили здатність значної частини громадян виявляти себе як впливо-

¹ Алмонд А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. *Визн.* 1992. № 2. С. 25–31.

² Ефтені Н. М. Проблеми формування політичної культури в сучасному українському суспільстві. *Актуальні проблеми політики.* 2014. Вип. 53. С. 267–274.

вий суб'єкт політичних процесів, здатний не тільки на співучасть із владою, а, подекуди, переважаючий вплив на процес прийняття політичних рішень. В основі цього активізму – готовність захищати суверенітет і територіальну цілісність України, усвідомлене бажання рухатись у європейському напрямі розвитку з набуттям рис політичної культури, характерної для стабільних демократій.

Водночас поведінковий чинник частини представників суспільства, переважно Сходу України та в Криму, виявив несприйняття ними як тенденцій євроінтеграції, так і демократичного розвитку взагалі; підданське відношення до традиційних (характерних для радянської доби) форм управління і центрів влади з відповідною щодо цього (авторитарною, етатистською, патерналістською) ідеологічною і політичною ментальністю.

Отже, справедливим є висновок, що політична культура українського народу не є цілісною, включаючи в себе як ліберальні (активістські), так і консервативні (патріархально-патерналістські) тенденції. В той же час багатовимірність політичної культури не є чинником, що характеризує виключно перехідні суспільства (наприкладі України), які рухаються у напрямі від тоталітаризму до демократії, оскільки чітко окреслені типи політичної культури в чистому вигляді в жодній країні не зустрічаються. В реальному політичному житті найчастіше відбувається поєднання різних типів культури, що зумовлює формування змішаних типів політичної культури з переважанням або ліберальних, або консервативних тенденцій.

Так, політичну культуру не можна вважати конкретним, статичним явищем, оскільки, будучи частиною загальнонаціональної культури, вона проявляє себе з урахуванням системи когнітивних, ціннісних, афективних і позиційних орієнтацій суб'єктів суспільних відносин, а через це – може видозмінюватись відповідно до тенденцій розвитку самих цих відносин. «Політична культура як якісна характеристика політичного життя суспільства функціонує й реалізується у вигляді політичного виробництва», останнє ж «функціонує як соціально-практичний і концептуально-теоретичний механізм політичного життя», – зазначає з цього приводу дослідник В. Ребало,

окреслюючи бачення проблеми й низкою інших авторів³. Такий підхід відображає тісний взаємозв'язок політичної культури з обставинами, в яких перебуває соціум, і які впливають на формування політичної культури як окремих індивідумів, так і усього суспільства. Показово (на прикладі перехідних суспільств), що стабільність і поступальність розвитку із зростанням добробуту представників суспільства посилює ліберальні риси політичної культури, тоді як погіршення умов соціально-економічного життя із згортанням демократії веде до поглиблення амбівалентності щодо вибору індивідумом своєї позиції, розчаруванні у змінах на краще, схильності до традиційних (переважно консервативних) форм поведінки і мислення.

Зазначене окреслює особливу увагу науковців на чинники впливу (детермінанти) формування політичної культури представників суспільства, що дає змогу відстежити причинно-наслідкові зв'язки тих чи інших проявів психологічного настрою і політичної поведінки громадян суспільства, проаналізувати динаміку можливих змін відповідно до витоків явищ, які стримують або, навпаки, прискорюють розвиток суспільних відносин. Для України – це поєднання як сучасних політичних, так і традиційних історичних детермінантів, що відображають особливості формування українського суспільства в ретроспективі його історичного розвитку, сучасних тенденцій націєтворення і державотворення з урахуванням факторів, що формують політичну культуру громадян.

Заслугує на розгляд у цьому випадку підхід до аналізу різномірних проявів політичної культури представників українського суспільства, поданий відомим українським політологом, керівником Центру політичного аналізу «Пента», В. Фесенком, що, виокремлюючи єунеречливі риси політичної культури сучасного українського соціуму, орієнтований водночас на аналіз поточних й глибинних передумов їх формування. Серед таких:

– недовіра до влади та державних інституцій; правовий нігілізм, притаманний і політикам, і пересічним громадянам. Причина перша – українська нація формувалася за відсутності власної держави, у скла-

³ Ребало В. А. Политическая культура личности: теоретико-методологические основания исследования и формирования : автореф. дис. ... д-ра филос. наук. М., 1991. 40 с.

ді інших держав. І це заклало у підвалини масової політичної свідомості ставлення до держави та її інституцій як до чужої та ворожої сили. Причина друга – під час формування власної держави не відбулося її «привласнення» громадянами, суспільством. Нову державу, її власність і ресурси привласнили найбільш активні верстви політико-адміністративної та економічної верхівки суспільства. Саме тому відновлена Українська держава так і не стала повною мірою своєю для переважної більшості пересічних українських громадян;

– відторгнення авторитарних форм влади як наслідок критичного ставлення українського соціуму до зовнішніх владних інституцій. Негативне ставлення більшості громадян України до авторитаризму підтверджується політичною практикою, зокрема двома революціями (у 2004 р. та 2013–2014 рр.);

– напіванархічність політичної поведінки, політичних процесів взагалі, низький рівень політичної дисципліни та політичної організації, схильність до «отаманщини». Під час великих і масових політичних підйомів (великих Майданів) рівень соціальної солідарності та політичної організованості зростає, але звичайний політичний процес в Україні відрізняється тією самою напіванархічністю.

Серед інших складових політичної культури, зумовлених значною мірою суперечливими тенденціями формування ментальності українського соціуму, за автором:

– амбівалентність політичних цінностей та політичних установок, їх еkleктична суміш. Абсолютна більшість українців не довіряють політичним партіям, але при цьому голосують за конкретні політичні партії на виборах; не довіряють Верховній Раді, яку ж самі і обирають. До драматичних подій 2014 р. чимало українців поєднували підтримку європейської інтеграції України зі схильністю до союзу з Росією;

– персоніфіковане сприйняття політики. На парламентських виборах більшість українців голосують не стільки за ідеології чи партійні програми, скільки за конкретного політичного лідера, відповідно і за партію, яку він очолює. Персоніфіковане сприйняття політики у виборців породжує персоніфіковані політичні проекти та вождізм політичних лідерів;

– емоційне, а не раціональне ставлення до вибіру, коли завищені (часто невиправдані) очікування, які виникають внаслідок пе-

ремоги на президентських виборах конкретних політиків, або після великих Майданів, достатньо швидко змінюються розчаруванням. Це в свою чергу приводить до постійних політичних коливань та підвищеної політичної волатильності⁴.

Схожих висновків щодо психології і ментальності представників українського суспільства доходить й дослідниця Н. Новікова, звертаючись до історичних витоків як вагомий детермінант сучасної політичної культури українців. «Особливість України полягає в тому, що вона майже постійно перебувала між різними державно-політичними полюсами. Тому для України характерний нестійкий стан, постійне маневрування і балансування на межі ризику. Це істотно вплинуло на психологію народу, його духовні, політичні та інші форми – життєдіяльності», – зазначає авторка. І додає: «Українська ментальність та українська національна свідомість у цілому мають суперечливий характер. Це означає, що в культурі нації одночасно проявляються різні і навіть протилежні якості: героїзм і пасивність, волеюбність, індивідуалізм і конформізм, довірливість і підозрілість тощо. Кожна з них має свої причини та умови виникнення та свою роль в історичному процесі. Різні ментальні настанови формували і різні типи політичних цінностей та ідеалів, віддаляли українство від власного культурного коріння»⁵.

В колі уваги авторки, насамперед, російський чинник впливу як такий, що мав руйнівні наслідки на ментальність українців, цементуючи в психології і поведінці представників української спільноти генетично чужорідні їй позиції патріархальності і патерналізму. «Загалом можна зробити такий висновок: ментальність нації, яка тривалий час не мала власної державності і перебувала в неволі, дуже деформується, – пише Н. Новікова. – На глибинному рівні продовжують функціонувати власні ментальні риси, але на них починають нашаровуватись набуті в умовах неволі ментальні настанови. Аналогічної трансформації зазнає

⁴ Фесенко В. Особливості та тенденції розвитку політичної культури в українському суспільстві. 24.03.2018. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/fesenko/5ab61e2b1e0ad/>

⁵ Новікова Н. С. Особливості формування політичної культури особистості в умовах трансформації суспільства на прикладі України. *Наукові записки НаУКМА*. 2016. Т. 186. С. 69.

і політична культура. Тому не дивно, що в нинішній політичній культурі функціонує стійкий елемент проросійської субкультури, який часто успішно конкурує з власне українськими політичними цінностями»⁶.

Зазначене, втім, не може обмежуватись виключно історичним аспектом, додаючи до чинника російської субкультури як детермінанти політичної культури українців її сучасний вимір через масовані дезінформаційні кампанії з боку РФ, розгорнуті в межах гібридної війни. Так, аналізуючи гуманітарний аспект інформаційної війни Росії проти України, експерти визначають, що сутнісним змістом інформаційного наступу РФ є спроби маргіналізації (нівелювання) української ідентичності через заперечення онтологічного статусу українства як такого зі своєю унікальною мовою, культурою, історією, ментальністю, уявленнями про державність та тенденції соціального розвитку. Відмова українській громаді у праві на національне самовизначення перетворилась при цьому на тренд сучасного російського політичного і навколополітичного дискурсу з різними способами та рівнями репрезентації – від заяв вищого політичного керівництва РФ до замовної діяльності наукових та псевдонаукових центрів та масованих пропагандистських кампаній російських ЗМІ як щодо власного суспільства, так і зарубіжжя з акцентом на українських громадян⁷.

Слід зазначити, що поєднання залишків радянської ментальності у частини громадян (переважно середнього і старшого віку) з новітніми нашаруваннями російської пропаганди можуть перетворитися на серйозну загрозу процесу становлення в Україні політичної культури на засадах європейських цінностей. На противагу цьому може виступати генетичний зв'язок українського соціуму з європейською цивілізаційною культурою. Так, за тривалі часи перебування на межі західної на східної політичних культур політична культура українського народу, його ментальність сформувалася як неповторний симбіоз різних складових політичних культур з переважанням все-таки західноєвропейських компонентів. Це надає підстави гово-

⁶ Новікова Н. Є. Особливості формування політичної культури особистості в умовах трансформації суспільства на прикладі України. *Наукові записки НаУКМА*. 2016. Т. 186. С. 70.

⁷ Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. С. 251–256.

рити про сприятливий соціально-психологічний фон для еволюційного розвитку українського суспільства у напрямку впровадження характерної для європейських демократій активістської (учасницької) форми політичної культури.

Втім сам процес формування нового типу політичної культури не може відбуватися спонтанно, потребує реалізації стратегічних програм на рівні соціально-економічного розвитку, забезпечення національної (інформаційної) безпеки України тощо. Спеціальних зусиль потребує й формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок активної політичної поведінки, подолання існуючої фрагментарності історичної пам'яті і становлення на цій основі громадянської політичної культури. Ці завдання мають вирішуватись конкретними шляхами загальної політичної соціалізації, політичного виховання та політичної освіти громадян і повинні передбачати:

- розуміння й творче засвоєння цінностей та норм демократії;
- визнання всіма громадянами цивілізованих форм прояву активності та вияву політичного протесту;
- виховання якостей терпимості, лояльності, політичної толерантності, готовності до компромісів і партнерства.

Для формування демократичної політичної свідомості громадян необхідною умовою є створення та розвиток демократичних інститутів за допомогою реалізації політичної реформи в цьому аспекті, яка сприятиме зміні ставлення людей до своїх обранців і, водночас, підвищить відповідальність останніх за свої дії.

Серед основних механізмів реформування політичної системи потрібно виділити:

- становлення якісно нової політичної системи, демонтаж застарілих політичних інститутів;
- гармонізацію взаємодії всіх складових політичної системи: держави, політичних партій, органів місцевого самоврядування, громад;
- чітке визначення повноважень гілок влади та забезпечення їх взаємодії;
- забезпечення принципу демократизму та прозорості у діяльності всіх органів державної влади і місцевого самоврядування;
- забезпечення політичної та духовної консолідації суспільства;
- розвиток правової і політичної культури населення;

– зміну технологій ділового спілкування, які нині використовуються у відносинах влада – народ, на гуманних, демократичних засадах⁸.

Сприятливими чинниками щодо формування політичної культури нового типу серед української спільноти водночас є:

– лібералізація і демократизація суспільних відносин, унаслідок чого створюються умови для політичної творчості еліти і широкі верстви населення;

– пропаганда знань про історичний досвід українського та інших народів і про сучасні досягнення світового співтовариства;

– підтримка різноманітних ініціатив, новацій, експериментів, вивчення і поширення вітчизняного політичного досвіду;

– залучення науковців до розробки політичних технологій і програм;

– поширення джерельної бази формування новітньої політичної культури і створення умов для прояву позитивних тенденцій у політичному житті;

– законодавче закріплення продуктивних політичних ідей, норм, інституцій та розробка системи заходів їх повсюдного використання⁹.

Практика суспільного розвитку свідчить, що зміна типів політичної культури не може відбуватися миттєво, вона потребує певного часу. Існують певні перехідні стани, коли руйнується один тип політичної культури і утверджується інший.

Визначальними рисами перехідного стану є: багатоманітність політичних орієнтацій за відсутності певного і явного домінування якоїсь із них, значні коливання та зміни політичних уподобань у суспільстві, поширення виявів екстремізму зі схильністю до використання крайніх засобів та форм політичного впливу¹⁰.

⁸ Толочко О. Л. Політична культура в українському суспільстві: стан та перспективи її демократизації на шляху до ЄС. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej5/texts/07toldse.htm>

⁹ Рудакевич О. М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження. Тернопіль: ТНЕУ, 2013. С. 123.

¹⁰ Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. *Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні*. Львів, 2002. С. 67.

Успіхи становлення демократичної політичної культури у сучасній Україні залежать від багатьох факторів, де, поряд зі сприятливими тенденціями державотворчих процесів, на увагу заслуговують й процеси політичної соціалізації особи, рівень політичної активності кожного члена суспільства як носія духовних, моральних цінностей, ідеалів та орієнтирів соціуму, що репрезентує себе у вимірі політичної культури громадянського зразка.

2.2. Співвідношення політичної та правової культури

В основі державотворення лежать передусім два основні різновиди культури – правова і політична¹¹.

Перше, що об'єднує політичну та правову культуру, є їх базис для формування та подальшого розвитку держав різних типів, форм правління, політичних режимів та державних устроїв.

З метою з'ясування питання щодо наявності спільних рис та розбіжностей понять політична та правова культура доцільно визначити понятійні підходи до кожного з понять, виокремити їх основні ознаки.

Існує багато визначень поняття «правова культура». Наприклад, на думку засновника класичної теорії держави і права С. Алексєєва, правова культура є «юридичним багатством суспільства». Первинною основою цього багатства є початкові форми природного права (правила, традиції, звичаї), які виникли як відображення суспільного життя у вигляді ідей, що внаслідок численного застосування в практичному житті набували форми й змісту добровільних та/чи обов'язкових правил поведінки¹².

Ще одне класичне вчення стверджує, що правова культура є частиною загальної культури суспільства або окремої особи. Культура як збірне поняття має безліч форм та проявів, сторін, видів, зрізів та вимірювань. У цьому випадку мова йде про таку її різновидність

¹¹ Міншківч-Слободяник О. В. Співвідношення правової та політичної культури до постановки проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 57–63.

¹² Алексєєв С. С. *Общая теория права*. М.: Проспект, 2009. С. 516.

як правова культура, яка висловлює етику взаємовідносин суб'єктів суспільного життя з правом, законами, іншими юридичними феноменами. Це особлива інтелектуальна сфера, що виступає предметом вивчення юридичної науки. Правова культура тісно пов'язана з політичною, моральною, духовною та іншими видами культури¹³.

М. Панов зазначає, що *правова культура* є основою відтворення в суспільстві правового досвіду, розвитку інтелектуального та духовного потенціалу народу. Вона являє собою систему духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права і охоплює всю сукупність найважливіших ціннісних компонентів правової реальності в її розвитку. За своїм змістом поняття «правова культура» включає в себе: право, правосвідомість, правотворчість, правовідносини та правозастосування¹⁴.

О. Скакун визначає поняття правова культура суспільства як різновид загальної культури, який становить систему цінностей, що досягнуті людством у галузі права і стосується правової реальності даного суспільства. При цьому система цінностей – це активність суб'єктів права у правовій сфері, добровільність виконання вимог правових норм, реальність прав і свобод громадян, ефективність правового регулювання, якісні закони, досконала законодавча техніка, розвинута правова наука, юридична освіта, ефективна юридична практика, стабільний правопорядок. Систему цінностей в галузі права, що існують в реальному функціонуванні в суспільстві, називають правовою реальністю, яка у структурному відношенні збігається з поняттям «правова система». У свою чергу, кожне суспільство виробляє свою модель правової культури.

Структура правової культури суспільства включає:

1) культуру правосвідомості – високий рівень правосвідомості, що містить оцінку закону з позицій справедливості, прав людини;

¹³ Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права. *Юрист*. 2004. С. 122.

¹⁴ Панов М. І. Політична і правова культура як фундаментальні чинники державотворення в Україні. *Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи*; зб. ст. і тез за матеріалами Всеукр. наук.-теорет. конф. – XX Харківські політологічні читання. Харків: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПР України, 2008. С. 5.

2) культуру правової поведінки – правову активність громадян, яка виражається в правомірній поведінці;

3) культуру юридичної практики – ефективну діяльність законодавчих, судових, правозастосовних, правоохоронних органів¹⁵.

Отже, загальні риси правової культури можна визначити так:

– по-перше, вона є частиною загальної культури як системи цінностей, які досягнені людством;

– по-друге, є системою духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права;

– по-третє, взаємовідносини суб'єктів суспільного життя з правом, законами, іншими юридичними феноменами.

У свою чергу, поняття політичної культури можна визначати за різними категоріями. Так для першого характерним є уявлення про політичну культуру як про сукупність знань, цінностей, політичного досвіду та традицій, принципів і способів політичної діяльності та функціонування політичних інститутів.

Другий напрям у розумінні політичної культури визначає та аналізує її під кутом зору узагальнюючих політико-психологічних характеристик індивіда, ступеня його політичної розвиненості, вміння реалізувати власні політичні знання в межах функціонуючої політичної системи. Вони сприяють формуванню певних політичних орієнтацій та, врешті-решт, реалізуються в політичній поведінці.

Отже, можна говорити, що політична культура – це сукупність етичних форм політичної свідомості й поведінки, а також характеру і способів функціонування політичних інститутів у межах певної політичної системи.

У свою чергу, основними рисами політичної культури можна вважати такі: 1) сукупність знань, цінностей, політичного досвіду та традицій; 2) рівень політичної розвиненості індивіда, можливість реалізації своїх політичних знань та вмінь, навичок тощо; 3) вплив соціальних, історико-культурних обставин, інших зовнішніх факторів.

Якщо ми проаналізуємо провідні вчення щодо розвитку держави, становлення її різних форм, можемо бачити наскільки форми і види правової культури на різних етапах розвитку людства впливали

¹⁵ Скакун О. В. Теорія держави і права. Харків. 2018. С. 415.

на розвиток політичної та правової думки та становлення форм державності у світі.

Так виходячи з ідеї, що держава є основним політичним інститутом суспільства, її існування тісно пов'язано саме зі станом розвитку політичної культури та рівнем готовності додержуватись вимог та правил, які встановлюються.

Вперше Цицерон у роботі «Про державу» обґрунтував існування держави за наявності політичної культури та правопорядку¹⁶.

Фома Аквінський почав розвивати ці ідеї та сказав, що монархія поділяється на абсолютну та політичну і звідси право народу на повстання проти тиранії. Отже, правопорядок пов'язаний з ідеєю народного суверенітету.

У подальшому Марсилій Падуанський обґрунтовує ці положення у своїй праці «Захисник світу» та визнає поділ монархії на абсолютну та політичну. Отже, доходить до думки, що держава є лише там, де дотримано вимоги права та закону, а також має бути виборність посадових осіб¹⁷.

Політика і право є двома необхідними і тісно взаємодіючими підсистемами соціально-політичної організації суспільства. Кожна з них базується на відповідному рівні знань, навичок, свідомості та відповідних дій та можливості їх вчиняти у тій чи іншій спосіб задля досягнення певної мети чи утримання від їх вчинення.

Тобто формування законодавства, юридичної практики у державі, реалізація суб'єктами їх прав і свобод, ступінь їх захисту залежить від політичної організації цієї ж держави, політичного режиму, який там панує: чи він є демократичним чи тоталітарним, який рівень політичної культури наявний у суспільстві та лідерів, які здатні формувати відповідні норми, за якими має існувати все суспільство.

Так ще одним перетином розвитку правової та політичної культур є їх наявність та ступінь розвитку у тих чи інших лідерів, які визначають напрями розвитку держави та суспільства в цілому.

У науковій літературі розвивається поняття терміна «еліта». До XIX ст. цей термін введено у юридичні науки та виділяється два

¹⁶ Марк Тулій Цицерон. Про закони. Про державу. Про природу Богів. Апріорі, 2019. С. 212.

¹⁷ Шляхтун П. П. Політологія. Київ: Либідь. С. 205.

основних підходи до визначення: ціннісний та структурно-функціональний. Перші – пояснюють домінування власності інших через більші розумові здібності і моральний авторитет. Інші – вважають, що це особлива роль людей, які виконують посадові та державні функції.

Дискусії про структуру підтримували Ф. Хантер, Р. Даль. Вони запропонували два напрями політичного плюралізму, тобто влада є взаємодією певних груп-лідерів. Інші наполягали, що лише у одній групі концентрується влада та вона має економічний вплив, тобто фактично фінансові олігархи¹⁸.

Так Ф. Хантер доводив, що влада спирається на бізнес-еліту, а Р. Даль наполягав, що структура влади поділена між кількома групами: фінансова, моральна, інтелектуальна.

У свою чергу, американські вчені виділили 5 груп за характером еліт. Так Р. Арон поділив за характером внутрішньоелітної структури: політичні лідери, адміністратори, директора компаній, керівники силових відомств та підрозділів, партійні та профспілкові лідери. В. Паретто поділив на еліту на ту, яка править, та ту, яка здійснює вплив. В. Кабек пропонував розглядати еліти як такі, що поділені та проникні і єдині та неподільні, непроникні¹⁹.

Серед будь-яких еліт є група постійно виникаюча, стабільна еліта міжнародної фінансової сфери, тобто корпоративні еліти, які ведуть інтереси провідних корпорацій. Вони мають транснаціональний характер, а саме Більдерберський клуб. Тобто визначається так звана демократія для цілей еліт.

Отже, політична та правова культура правлячих у державі еліт у більшому ступені є визначальною при обранні того чи іншого напрямку руху, побудови політичної та правової систем, рівня розвитку законодавства тощо.

Політична система українського суспільства функціонує на основі політичних, правових, моральних та інших соціальних норм. Отже, ефективність реалізації таких норм залежить від рівня політичної і правової свідомості, культури суб'єктів політичного життя. Взаємодія цих

¹⁸ Ashin I. K. Дискусии о структуре власти и структуре элит в США. URL: <http://pavroz.ru/files/ashindis.pdf>

¹⁹ Коучбей Л. О. Політична еліта та політичний клас: класичні зарубіжні концепції. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26610/15-Kouchbey.pdf?sequence=1>

видів культури визначається тим, що основні позитивні цілі політики і права досягаються за допомогою правомірних дій індивідів і організацій, їх уміння використовувати свої права в цих сферах стосунків. Тому і політична, і правова культура суб'єктів політичного життя в цілому визначають їх життєздатність, активність в політичній і правовій сферах життєдіяльності, функціонуванні політичної системи України²⁰.

Негативні явища, що панують у суспільстві також впливають у взаємозв'язку на політичну і правову культуру. Такими явищами, на думку О. Минькович-Слобдяник, можна визнати наявні фактори корупції та нігілізму як заперечення будь-чого²¹. При цьому саме по собі поняття «заперечення» є значно ширшим, ніж нігілізм²².

У сучасній Україні особливо сильними є нігілістичні напрями, що пов'язано з десятиліттями безправності українців, нівелюванням під тиском соціально-політичних процесів основних культурних, моральних і правових цінностей. Українське суспільство звикло до того, що багатим «все прощається», «для них закон не писаний» і т. д. Взагалі, українці просто не бачать саму цінність у праві, не мають поваги до норм Конституції, не відчують страху перед юридичною відповідальністю та покаранням. Загальновідомо, що повага до Конституції, повага до здійснення волі народу, до прав людини є запорукою побудови демократичної держави, сильного громадянського суспільства, стабільності функціонування конституційного ладу.

Нині для українського суспільства першочерговим завданням є подолання конституційного нігілізму, неповаги до конституційних цінностей, хибного погляду щодо того, що за допомогою нової Конституції можна вирішити низку вагомих проблем державного характеру²³.

²⁰ Зимогляд В. Я. Політична і правова культура: проблема взаємозв'язку в процесах модернізації. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3583/1/Zumoglad_247.pdf

²¹ Минькович-Слобдяник О. В. Негативні фактори, що впливають на розвиток правової та політичної культур: до постановки проблеми. URL: <file:///C:/Users/PC/Downloads/255-Article%20Text-491-1-10-20200608.pdf>

²² Швачка В. Ю. Правовий нігілізм у контексті правової соціалізації особистості. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 374.

²³ Білоруська О. В. Правосвідомість та правова культура, як невід'ємні складові конституційного обов'язку додержуватись Конституції України та законів України. *Наук. вісн. Чернівець. ун-ту*. 2010. Вип. 525. Правознавство. С. 28.

Таким чином, можемо зробити висновок, що наявність правової та політичної культур, їх рівень або відсутність впливають як на формування держави та її інститутів, стан розвитку державності, політичний режим, розгалуженість та зміст законодавства, так і на рівень та ефективність правозастосування у державі, поваги до правових та політичних цінностей, рівень довіри та ступінь участі у політичному житті, навіть можливість реалізації народовладдя шляхом прийняття участі у прямих виборах, референдумах, обговорень проєктів законів та інших важливих для держави кроків та рішень. Неможливо у цьому контексті визначити яка з культур – політична чи правова є більш необхідною та важливою, проте їх рівень та наявність у сукупності є вкрай важливим задля створення демократичних умов розвитку та існування держави, ефективності захисту прав і свобод людини і громадянина та, навіть, необхідності у їх захисті через ступінь наявних порушень або їх повне та всебічне дотримання.

2.3. Правовий нігілізм як особливість політичної культури в Україні

В останні роки в наукових працях широко обговорюється тема взаємозв'язку безпеки суспільства, цілісності та суверенітету держави з рівнем політичної і правової культури суспільства, які між собою тісно пов'язані. У зв'язку з цим набуває особливого значення вивчення проблеми правового нігілізму як специфічної риси сучасної правової та політичної культури України, що становить собою загрозу існуванню держави і політичної системи в цілому.

Право є атрибутивним регулятивним чинником політичної системи. Право впливає на політику в кількох напрямках. Насамперед за допомогою норм публічного права, відображеного в Конституції і законах, закріплюються політичний лад суспільства, порядок формування і функціонування державних органів, виборче право, визначаються особливості діяльності політичних організацій, політичні свободи громадян, їх обов'язки. Право встановлює межі цивілізованої політичної діяльності, власне, як і будь-якої іншої. Такі межі закріплені в офіційних документах і забезпечені монопольним правом держави застосовувати силу в разі невиконання норм права. Тому всі

інститути політичної системи, у тому числі й сама держава, змушені реалізовувати свої політичні цілі з урахуванням цих меж.

Правової форми набувають відносини з приводу здобуття, утримання і реалізації публічної влади, взаємодія між державними органами, інститутами громадянського суспільства. Інакше кажучи, право є основним засобом регулювання суспільних відносин, включаючи політичні. Чим же загрожує суспільству втрата ефективності цим засобом регулювання суспільного життя? Спробуємо відповісти на це питання.

Правовий нігілізм – різновид більш широкого поняття – соціальний нігілізм.

У широкому сенсі нігілізм означає заперечення загальноприйнятих соціальних цінностей, ідеалів, принципів, моральних, правових, релігійних норм культури, установленого правового та/або громадського порядку тощо.

Нігілізм багатогранний, він може бути моральним, правовим, політичним, ідеологічним, релігійним тощо, залежно від того, які цінності заперечуються, про яку сферу соціальної практики йдеться.

Аналіз літератури свідчить, що **правовий нігілізм** переважно розуміється як тип правосвідомості, який заперечує соціальну і особисту цінність права, вважає його недосконалим способом регулювання суспільних відносин²⁴. Менш поширені визначення правового нігілізму є такими: це – «напрямок суспільно-політичної думки»²⁵, «крайній прояв правового невігластва»²⁶ чи «безкультур'я»²⁷; «деформований стан правосвідомості особи, суспільства, соціальної групи»²⁸; «пато-

²⁴ Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник [для вузов]. М. : Приор, 2002. С. 413.

²⁵ Большая советская энциклопедия : в 30 т. / под ред. А. М. Прохорова. Изд. 3-е. М. : Совет. энцикл., 1974. Т. 17. С. 92.

²⁶ Популярна юридична енциклопедія / кол. авт. : В. К. Гіржевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 370.

²⁷ Протасов В. И. Теория права и государства. *Проблемы теории права и государства: вопросы и ответы*. М. : Новый Юрист, 1999. С. 240.

²⁸ Поляков А. В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход : курс лекций. 2-е изд., доп. СПб. : Юрид. центр «Пресс», 2003. С. 508.

логія правової свідомості»²⁹, «незатребуваність права суспільством»³⁰, «теорія та практика заперечення права суспільством»³¹ тощо.

О. Дручек класифікував основні підходи до визначення поняття правовий нігілізм³²:

Етимологічний підхід. Нігілізм, від лат. *nihil* – ніщо, нічого. Відповідно, ключовою ознакою поняття «правовий нігілізм» за такого підходу буде означення дії, яка спричинює «ніщо» – заперечення, відкидання, ігнорування, зневіра й т. д. Прикладом етимологічного визначення нігілізму, на думку О. Дручека, є стаття з «Юридичного словника-довідника» за редакцією Ю. Шемшученка: «Правовий нігілізм – крайній прояв правового безкультур'я, відкидання або ігнорування права, юридичних норм та загальноприйнятих правових цінностей, зневажливе ставлення до правових принципів і традицій. Як антипод правової культури правовий нігілізм породжує правопорушення, в тому числі кримінальні злочини».

Психологічний підхід. В основі розуміння правового нігілізму лежить тлумачення його, в першу чергу, як властивості психіки, світосприйняття особи чи групи осіб, як певний патологічний стан свідомості. Прихильники цієї позиції визначають правовий нігілізм через категорію «зневіри», розглядають правовий нігілізм як антипод правової культури, а серед причин його виникнення називають «психологічне прагнення звільнитись з-під контролю права». «Правовий нігілізм – це патологія правової свідомості, обумовлена станом суспільства».

Ідеологічний (аксіологічний) підхід (В. Волошенюк, В. Туманов) полягає у визнанні за найсуттєвішу ознаку нігілізму його функціональне значення, тобто цінність (шкідливість) його дії на якість правового життя суспільства.

²⁹ Скакун О. Ф. Теория держави і права (енциклопедичний курс) : підручник. Харків : Еспада, 2006. С. 709.

³⁰ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 5. Київ : Укр. енцикл., 2003. С. 590.

³¹ Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Феміна, 1996. С. 414.

³² Дручек О. В. Правовий нігілізм: підходи до розуміння. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/FP_index.htm_2009_2_23.pdf

Феноменологічний підхід. В основу судження про правовий нігілізм відповідно до феноменологічного підходу покладено твердження, що останній є унікальним і складним (багатоаспектним) соціальним явищем, яке, тим не менше, слід розглядати як єдине ціле.

Інтеграційний підхід заснований на ідеї широкого розуміння поняття правового нігілізму, яке вбирає в себе сутність усіх інших підходів. Відтак правовий нігілізм може і має розумітися і визначатися і як властивість психіки, і як стан правосвідомості, і як певна ідея, і як антипод правової культури, і як соціальний феномен, і як оцінка ролі права – від заперечення до зневіри, і як особливість культури особи чи суспільства, і як девальвація законності тощо. Прикладом інтеграційного підходу може слугувати визначення, запропоноване А. Поляковим: «Правовий нігілізм є теорією та практикою заперечення права як позитивно-ціннісного явища»³³.

Правовий нігілізм може мати різний ступінь вираженості: від скептичного ставлення до права, до певної зневіри у його реальних та потенційних можливостях. Причинами правового нігілізму різні. Є група історичних передумов, які пов'язані з безправністю людини, самодержавством, авторитаризмом, беззаконням, репресіями тощо. Також до причин правового нігілізму можна зарахувати низьку загальну культуру населення, незадовільну якість законодавства, його декларативність, стан всюдозволеності у суспільстві.

Розчарування у правових ідеалах, втрата віри в законність і справедливість, установка на вихід з правового поля діяльності й прагнення протиставити ідеї права інші цінності неправового характеру є основними рисами правового нігілізму, що характеризує політичну та правову культуру не лише пересічних громадян, але й, на жаль, представників політичної еліти.

Відсутність правової захищеності, нездатність держави забезпечити порядок, стабільність і спокій у суспільстві, відгородити людей від сваволі чиновників з необхідністю породжує негативне ставлення, зневагу до права, об'єктивно викликає невдоволення і протест. Індивід перестає поважати й цінувати право, бачити в ньому реаль-

³³ Дручек О. В. Правовий нігілізм: підходи до розуміння. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/FP_index.htm_2009_2_23.pdf

ний інструмент захисту своїх прав та інтересів, тобто втрачається цінність права як соціального регулятора.

Правовий нігілізм, вважає В. Бондаревський, – це продукт соціальних відносин, зумовлений безліччю причин і наслідків. Зокрема, він живиться і такими реаліями наших днів, як політиканство, популізм, маніпуляції лідерів. Дає про себе знати й тотальна некомпетентність чиновників. На основі вищезазначеного можна дійти висновку, що зі зменшенням політичної та правової культури і свідомості збільшується правовий нігілізм³⁴.

Л. Мелех вважає, що однією із істотних причин правового нігілізму є «...нестабільність національного законодавства, часті й безсистемні зміни до нього, невміння чи небажання спрогнозувати можливі негативні наслідки законів, що приймаються. Фактично відсутня кваліфікована правова експертиза нових актів. Дуже часто це призводить до того, що закони та підзаконні акти в процесі їх реалізації дають результат, протилежний до того, на який розраховував законодавець»³⁵.

О. Скакун вважає, що правовий нігілізм настає внаслідок відсутності віри у цінність права, у його справедливість, надійність, силу, усвідомленого ігнорування вимог закону, зневажливого ставлення до правових принципів, традицій, проте тут не йдеться про злочинний намір. Автор також відзначає, що було б невірним вважати, що правовий нігілізм означає заперечення права як соціального феномена. Він виражається в негативному ставленні до: 1) чинного законодавства, що проявляється в самовиправданні незаконної поведінки; 2) правопорядку як до неправильного і несправедливого, тобто не відповідного законам; 3) основних принципів правового регулювання – свободи, формальної рівності та інших цінностей, що тягне небажання будувати відносини на їхній основі³⁶.

³⁴ Бондаревський В. Г. Правовий нігілізм в Україні та шляхи його подолання. *Філософія: конспект лекцій* : зб. пр. Київ, 2012. С. 2.

³⁵ Мелех Л. Правовий нігілізм як інваріант української правосвідомості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Львів : ЛьвДУВС, 2012. С. 53.

³⁶ Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підручник. Харків : Еспада, 2006. С. 762.

Варто погодитися також з думкою О. Макарової про те, що однією з причин правового нігілізму є кризове становлення суспільства. «Кожного дня у засобах масової інформації з'являються нові відомості про беззаконня, що відбуваються у державі, корупцію, криміналізацію суспільства. Як наслідок, у законослухняних громадян формується зневажливе ставлення до органів державної влади, виникає соціальна напруга, спостерігається ігнорування норм права, самовільне тлумачення загальноприйнятих принципів, що часто призводить до спотвореного розуміння дозволеного чи забороненого»³⁷.

Ще небезпечнішим проявом нігілізму є нехтування законами представниками органів державної влади. Специфічно українського причиною правового нігілізму є надзвичайний рівень корупції в органах влади. Вкрай негативно на суспільній правосвідомості позначається підміна законності політичною доцільністю, виходи на неправове поле діяльності, прагнення різних політичних сил реалізувати свої інтереси поза конституційними межами, «демонстрація закону сили, а не сили закону». Особливу небезпеку мають ситуації, коли *правозастосовні та правоохоронні* органи діють відповідно до принципу пріоритету доцільності над законом, демонструють принцип «кругової поруки» тощо.

Систематично і системно культивують правовий і моральний нігілізм ЗМІ, демонструючи насильство, жорстокість, агресію, вульгарність. Вони створюють атмосферу антикультури і безвідповідальності в суспільстві. Не випадково деякі аналітики ставлять питання про необхідність дотримання інформаційної екології, бо сьогодні забруднюється не тільки природне середовище, але і соціальне, в даному випадку – інформаційно-медійне. Ще не відомо, яке середовище приносить більшу шкоду... Засоби масової інформації нерідко стали називати засобами «масової деградації».

Отже, суть правового нігілізму полягає в тому, що у результаті переплетіння об'єктивних та суб'єктивних чинників особа, або певна соціальна група негативно ставиться до права, не сприймає його як регулятор суспільних відносин, не дотримується або ж вибірково дотримується його норм. Очевидно, що втрата державою основного

³⁷ Макарова О. Правовий нігілізм і правовий ідеалізм: реальності сьогодення. *Підприємство, господарство і право*. 2009. № 1 (157). С. 77.

інструмента регулювання суспільного життя є серйозною загрозою як для держави, так і для суспільства.

Соціальна напруга, низький рівень добробуту, гібридна війна, дезінтеграція, конфронтація гілок влади, непрофесійність влади, ідеологічний вакуум не тільки не сприяють подоланню правового нігілізму, але й постійно відтворюють і примножують його.

Подолання правового нігілізму в Україні потребує комплексних заходів зі стабілізації суспільства, серед яких економічні, ідеологічні та правові. А саме: спрямованість державної політики на захист інтересів особистості, всебічне забезпечення добробуту громадян, суворе дотримання Конституції і законів всіма державними органами та органами місцевого самоврядування; професійна законодавча діяльність, широке публічне висвітлення законопроектної діяльності, вдосконалення правової експертизи нормативно-правових актів; підвищення професійного рівня посадових осіб та державних службовців; застосування різних форм правового виховання та правової освіти населення, залучення активного та відповідального громадянина до формування публічної політики.

2.4. Політична корупція як причина і наслідок низького рівня політичної культури в Україні

У вітчизняній політичній, юридичній науці та науці державного управління, незважаючи на значну кількість розробок із проблематики політичної корупції, недостатньо уваги було приділено саме комплексним дослідженням протидії їй та її взаємозалежності від політичної культури в цілому. Зокрема існують окремі наукові дослідження з питань розвитку правової культури, публічності та прозорості державного управління, формування антикорупційної культури державних службовців, ціннісних установок українців щодо корупційних практик, мотиваціям протиправної політичної поведінки корупційного характеру або викривання її тощо. Також варто зазначити, що в Україні поки що відсутнє стійке розуміння загроз політичної корупції та усвідомлення ролі антикорупційної культури в їх подоланні. Антикорупційна культура наразі сприймається лише як об'єктивна необхідність, яку повинна засвоїти українська спільнота. Однак до

реальних конкретних заходів у цьому напрямі має бути проведено концептуалізацію цього феномена та розроблено науково обгрунтовані практичні заходи для її поширення.

Виходячи з вищезазначеного, варто навести та уточнити визначення понять «політична корупція» та «політична культура». Так, на думку В. Гошовської, **політична корупція** – це нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їх можливостей і повноважень з метою отримання особистих чи групових вигод (корупційної ренти)³⁸.

При цьому, як зазначає автор, вона може мати будь-який характер – від безпосередньо матеріального до символічного, а її суб'єкти мають можливість впливати на формування правових рамок політичного процесу. Зокрема мова йде про зміну юридичних правил, що регулюють політичний процес, тобто зміну законів чи окремих їх положень, законодавчих актів, які встановлюють виборчий процес, статус і повноваження окремих владних структур, порядок здійснення державою та її органами конкретних функцій. За таких умов влада віддається від суспільства двома бар'єрами: політичними партіями та бізнес-структурами, що фактично контролюють депутатів.

Політична корупція – це використання особою, яка займає державну посаду, довірених їй державно-владних повноважень і прав, службового становища та статусу в системі державної влади, статусу органу державної влади, який вона представляє, з метою протиправного отримання особистої та/або групової, в тому числі й на користь третіх осіб, політичної вигоди (політичного збагачення)³⁹. Політична корупція – це процес насильницького і нелегітимного утримання (узурпації) вищої державної влади однією з політичних груп (кланів) з метою необмеженого і неконтрольованого доступу до адміністративних, природних, виробничих, фінансово-економічних, інформаційних, виборчих і інших ресурсів держави з одночасним позбавленням прав доступу до цих ресурсів інших політичних і соціальних груп шляхом фальсифікації результатів виборів або скасування (часткового або

³⁸ Гошовська В. А., Поліщук І. В. Політична корупція : конспект лекцій / уклад.-упоряд. Л. С. Савчук. Київ : НАДУ, 2017. С. 19.

³⁹ Кохан Г. В. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз : монографія. Київ : НІСД, 2013. С. 74.

повного) виборів⁴⁰. Найбільшої небезпеки для функціонування держави, як суверенно політико-територіальної організації суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних і індивідуальних інтересів, політична корупція завдає через те, що вона охоплює всі гілки державної влади, а її суб'єкти використовують владу не в інтересах держави, а у власних чи групових.

Вираження і реалізація соціальних інтересів є однією із соціальних функцій політичної культури у кожному суспільстві. Саме тому, розглядаючи причини і наслідки політичної корупції, варто зосередити увагу на формуванні і функціонуванні політичної культури у суспільстві. Інтереси суспільства, це, перш за все, усвідомлена потреба, а узагальненим вираженням усіх соціальних інтересів є політичний інтерес, в якому відображається ставлення окремої особи і суспільства в цілому до політичної влади. Оцінка діяльності влади зумовлює відповідну політичну поведінку суспільства, яка залежить від рівня його політичної та правової культури, тобто способу впливати на політичні та державно-управлінські процеси у державі. Також важливим підґрунтям політичної корупції є тип суспільства, етап його історичного розвитку, ментальні особливості та низка глобальних чинників, серед яких: бідність, урбанізація, освіта, рівень доходів населення тощо, та специфічних факторів: рівень корупції в державі в цілому та рівень корумпованості державних інституцій.

Отже, розглянемо детально сутність, специфіку й особливості функціонування політичної культури у сучасному українському суспільстві.

Політична культура – це, перш за все, різновид культури загалом, спосіб духовно практичної діяльності та відносин, що відображають і закріплюють національні цінності й інтереси, формують політичні погляди та цінності, знання та навички участі у суспільно-політичному житті суспільства⁴¹. Вона формується в конкретних

⁴⁰ Михальченко М., Михальченко О., Невмержицький Є. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз : монографія. Київ : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. С. 254.

⁴¹ Сфтієн Н. М. Проблеми формування політичної культури в сучасному українському суспільстві. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 267.

соціально-економічних і політичних умовах існування суспільства та характеризує рівень засвоєння людиною і суспільством політичних ідей, поглядів, концепцій, програм, ступінь використання досягнень політичної і державно-управлінської думки, а також зрілість і компетентність в оцінках політичних явищ. Ще однією особливістю політичної культури є те, що вона вказує на специфічні, політичні орієнтації – установки людей щодо політичної системи і власної ролі у політиці власної держави.

Політична культура включає також ціннісні характеристики і принципи функціонування політичних інститутів, розвитку політичних відносин і процесів, характер і спосіб участі людей у політиці, рівень і характер теоретичних знань про політику, ступінь розвитку науки і культуру реалізації її досягнень, об'єктивності оцінки політичних явищ, політичні орієнтації людей стосовно влади, власної політичної позиції та поведінки; емоційно-вольову сторону політичних позицій (любов, неприязнь, інтерес); зразки політичної поведінки, стилю, що визначають як можна і необхідно себе поводити; характер і цінності політичної соціалізації; релігійно-політичні орієнтації та оцінки тощо.

На разі існує дві основні форми політичної культури:

- духовна (духовно-практична), що включає політичний досвід, традиції, орієнтації, установки і символи;
- предметно-функціональна (способи, форми, зразки організації політичних інститутів, засоби політичної діяльності, характер політичного процесу).

У демократичних суспільствах, де дотримуються принципів політичного управління, способи контролю за політичною владою є різноманітнішими і гнучкішими, що сприяє як підвищенню рівня політичної культури, так і залежить від цього рівня. Такий взаємозв'язок полягає у тому, що саме політична культура впливає на політичне життя суспільства та на все, що пов'язано з проблемами влади та управління, участі людей у політиці, а також інші сфери: взаємодію права і політики, економіки і політики, моралі і політики, державного управління і політики. Адже політична культура пов'язує державу як центральний інститут політичної системи з громадянським суспільством, вона активно впливає на політичну систему і систему

публічного управління, сприяючи або протидіючи їх прогресивному розвитку. *Демократизація держави та її політичної системи є неможливою без достатньо високого рівня політичної культури громадянина та суспільства в цілому.*

Інтегруючим елементом політичної культури є політичний і правовий світогляд, що є складовою загального світогляду окремої особистості, групи чи суспільства загалом. Важливий вплив на характер окремих політичних орієнтацій, симпатій і антипатій людей здійснює домінуюча в суспільстві система світоглядних позицій, ціннісно-нормативних установок. Також варто окремо виділити таку важливу частину політичної культури як електоральна культура суспільства, що включає в себе ті орієнтири, які визначають позиції і поведінку громадян під час виборчого процесу. Електоральна культура містить: ставлення до виборів як форми політичної поведінки; партійну ідентифікацію; ідентифікацію партійних лідерів і кандидатів; оцінки політичних подій, що впливають на вибори⁴².

Характеризуючи політичну корупцію як важливий чинник впливу на зниження політичної культури у суспільстві, варто виділити змінні та постійні її компоненти. Змінні компоненти – це, перш за все, політичні настрої, швидкоплинні політичні погляди, оцінки тощо. Постійні ж компоненти визначаються суспільно-історичними, національно-культурними, соціально-економічними та іншими довготривалими факторами, умовами, утвореннями. Ці компоненти включають орієнтації й установки людей відносно чинної суспільно-політичної системи та ладу в цілому, найважливіші правила суспільно-політичної поведінки й діяльності. До них відносяться усталені морально-етичні цінності, національно-психологічні та релігійні норми поведінки і традиції. Ці компоненти детерміновані довготривалими чинниками, що характеризуються відносною стійкістю і постійністю, схильні до повільних змін навіть внаслідок глибоких соціальних та політичних перетворень.

У формуванні політичної культури суспільства також відіграють традиції, яким притаманна унікальність, що забезпечує збере-

⁴² Фесенко В. Особливості та тенденції розвитку політичної культури в українському суспільстві. *Українська правда*. 2018. 24 берез. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/fesenko/5ab61e2b1e0ad>

ження безперервності історичного, у тому числі політичного, процесу. Зокрема мова йде про роль стереотипів, політичних міфів, що формують почуття політичної ідентичності та виконують ідентифікаційно-інтегруючі орієнтації, а в окремих випадках – дезінтегруючі функції. В. Фесенко, наприклад, характеризує особливості розвитку політичної культури в українському суспільстві, вказує на те, що визначальною рисою вітчизняної політичної культури є перманентна недовіра до влади, державних інституцій та Закону, що проявилось з перших років незалежності і триває протягом усіх років існування сучасної України⁴³. Він зазначає, що причинами низького рівня правової культури сучасного українського суспільства є те, що: українська нація формувалась за відсутності власної держави, перебувала у складі інших держав. Це заклало у підвалини масової політичної свідомості ставлення до держави та її інституцій як до чужої та/чи ворожої сили. Іншою причиною, на його думку, є те, що під час формування власної держави не відбулось її «привласнення» громадянами та суспільством в цілому. І відповідно, нову державу, її власність і ресурси привласнили найбільш активні верстви політико-адміністративної та економічної верхівки суспільства. Також В. Фесенко зазначає, що важливою історичною рисою політичної культури сучасної України є напіванархічність політичної поведінки та політичних процесів взагалі, низький рівень політичної дисципліни та політичної організації, схильність до «отаманщини», амбівалентність політичних цінностей та політичних установок, а також персоніфіковане сприйняття політики та емоційне ставлення⁴⁴. Для сучасної української політичної культури притаманна відсутність політичної єднальної структури, фрагментарність політичної свідомості та культури, а також відчуженість від влади. Це все свідчить про відсутність традицій політичної культури суспільства, несистемність підходів її формування та розвитку, що впливає на розвиток різних патологічних процесів, пов'язаних з політичним та публічним управлінням.

⁴³ Фесенко В. Особливості та тенденції розвитку політичної культури в українському суспільстві. *Українська правда*. 2018. 24 берез. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/fesenko/5ab61e2b1e0ad>

⁴⁴ Там само.

Це дає підстави стверджувати, що рівень політичної культури на ряду з правовою має суттєвий вплив на рівень політичної корупції, тобто чим вищий рівень такої культури, тим нижчий рівень корупції.

Хоча політико-правову культуру можемо вважати основним чинником зниження рівня політичної корупції, він не є вичерпним. Важливе значення для зниження політичної корупції має також ефективність діяльності системи антикорупційних органів у державі, а також нормативно-правове забезпечення антикорупційної діяльності. На цьому також наголошує І. Чемерис, зазначаючи, що політичними причинами високого рівня політичної корупції, на ряду з іншими, є відсутність стратегій формування та здійснення суспільних перетворень, відсутність програмованості й предметності у провадженні демократичних засад у різних сферах суспільного життя, а також недосконалість антикорупційної політики⁴⁵.

Також варто зазначити, що політична культура є вагомим, навіть основним чинником формування громадянського суспільства, яке є показником розвитку демократичних процесів у державі, і саме можливість дієвої участі інститутів громадянського суспільства у політичних і державно-управлінських процесах дасть змогу суттєвого зменшити рівень політичної корупції. На цьому наголошує І. Валюшко, зазначаючи, що можливими формами залучення інститутів громадянського суспільства до протидії політичній корупції є: участь громадськості у нормотворчій діяльності (розробка, громадське обговорення законопроектів); громадський контроль за дотриманням законів; інформування та просвіта населення, спрямовані на формування антикорупційної культури; антикорупційна експертиза законопроектів; проведення аналітичних досліджень із питань запобігання і протидії корупції з подальшим оприлюдненням пропозицій; контроль та аналіз фінансової звітності політичних партій; протидія електоральній корупції завдяки організації незалежного спостереження за перебігом виборчого процесу; залучення громадськості до формування керівного складу спеціалізованих антикорупційних органів

⁴⁵ Чемерис І. В. Політико-правові механізми запобігання та протидії корупції в органах державної влади України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.01.02. Київ, 2012. С. 16.

тощо⁴⁶. Також говорячи про політичну культуру як чинник зниження рівня політичної корупції варто вказати і на необхідність формування антикорупційної культури, мета якої – абсолютне нетолерування усіх форм корупції.

Отже, мова свого роду йде про феномен контркультури суспільства, що впливає на рівень політичної корупції. Як зазначає І. Кушнар'юв, цей феномен (контркультура) може укорінюватися в традиціях, національних рисах, ментальності (культурологічний аспект аналізу корупційних практик у політиці) в контексті масової, групової та особистісної свідомості й поведінки на тлі ситуації, коли корупція вже стала буденністю⁴⁷.

На думку автора, очищення держави від політичної корупції можливе тільки за умови, коли політичні актори відійдуть від сприйняття корупції як невід'ємної характеристики політичного процесу (політичний стереотип про неодмінне зрощення політики та бізнесу на основі корупційних практик). *Будь-яке толерування корупційним практикам у політиці має сприйматися як асоціальне.*

Необхідна масштабна робота держави, інституцій громадянського суспільства щодо розвитку та зміцнення ментальних установок неприйняття корупції у політиці. Важливе формування атмосфери відторгнення політичної, бюрократичної та інших видів корупції⁴⁸.

Отже, можемо зазначити, що політична та правова культура – це дві форми культури, які взаємоперетинаються у загальному розумінні політичної корупції як неправомірного використання суб'єктами політичного процесу з корисливих мотивів ресурсів влади в позасуспільних інтересах.

Антикорупційна політико-правова культура є характеристикою як індивідуальних, так і колективних соціальних суб'єктів, яка фіксує параметри їх політичної свідомості, політичної активності щодо

⁴⁶ Валюшко І. В. Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01. Київ, 2017. С. 14.

⁴⁷ Кушнар'юв І. В. Ментальні основи політичної корупції в Україні. *Політичне життя*. 2017. № 4. С. 77.

⁴⁸ Кушнар'юв І. В. Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Вид-во «Юридична думка», 2018. С. 312.

політичної корупції (протидія, байдужість або толерування її як антикультура). Від рівня, змістової наповненості антикорупційної культури найперше залежить поширеність корупційних практик у політиці на усіх її рівнях. Формування системи антикорупційних цінностей у політиці зумовлює максимальне звуження сфери корупційної антикультури, що базується на завуальованому схваленні або безпосередній залученості до корупційних практик у політичному процесі⁴⁹. Нагальною необхідністю суб'єктам політики є вихід на якісно новий рівень суспільної свідомості, на якому не буде місця політичній корупції.

Все це дає підстави наголошувати на необхідності прийняття окремого закону про політичну корупцію та протидію їй, де має бути унормовано широкий комплекс можливих протиправних дій корупційного характеру у політиці та шляхи запобігання їм, напрями розвитку антикорупційної політики-правової культури, а також визначені механізми громадського контролю за виконанням цього закону. Ця необхідність є об'єктивною, оскільки поняття «політична корупція» в Україні не визначена на законодавчому рівні, що призводить до розмитості розуміння її суб'єктного кола, видів дій, які підпадають під кваліфікацію політичної корупції тощо. Розуміння політичної корупції охоплює звужену кількість протиправних дій, пов'язаних із фінансуванням партій, електоральними зловживаннями, своєрідними «продажами» місць у виборчих списках, голосів депутатів за певну законодавчу ініціативу тощо. Водночас чимало інших дій у політиці можуть кваліфікуватися як корупційні, що потребує законодавчого врегулювання.

Однак уявлення про те, що політичну корупцію можна подолати виключно вдосконаленням нормативно-правової бази, її жорсткішанням, є хибним. Таке бачення призводить до відсутності реального поступу в мінімізації корупційних практик у вітчизняній політиці. Нинішній українській політиці, її суб'єктному колу для оздоровлення від корупційної недуги бракує «ліків», якими має стати антикорупційна культура. Тобто, вона здатна виробити свого роду «імунітет» проти «вірусу» політичної корупції. Саме розвиток «антикорупцій-

⁴⁹ Кушнар'юв І. В. Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Вид-во «Юридична думка», 2018. С. 331.

ного потенціалу людського чинника», доповнений репресивними інструментами, має стати основою стратегії запобігання політичній корупції в Україні⁵⁰. Адже лише удосконаленням законодавства, створенням нових державних антикорупційних органів та громадських інституцій проблема політичної корупції не може бути вирішена.

Успішна антикорупційна політика, не дивлячись на значну кількість концепцій, стратегій та доктрин, неможлива без фундаментальних зрушень у індивідуальній і суспільній свідомості, істотних позитивних коректив у нормах, правилах і поведінці не тільки цільових груп (політиків, публічних службовців), а й пересічних громадян як важливих політичних акторів. Також видається необхідним формування однозначного розуміння громадянами важливості протидії корупції, усвідомлення її неприйнятності для розбудови демократичної державності. Мінімізація політичної корупції вбачається можливою шляхом подолання правового нігілізму та формування у суспільстві розвиненої демократичної політико-правової культури на основі антикорупційних цінностей. Формування такого клімату у суспільстві, коли будь-який індивід не вчиняє корупційних дій не через страх покарання, а через визнання таких дій негідними і такими, що суперечать його життєвим принципам – є основним завданням політичної культури та, зокрема, антикорупційної як її складової.

Отже, можемо запропонувати таке розуміння антикорупційної політичної культури, як: 1) сукупності ціннісних установок, спрямованих на неприйнятність толерування корупційних практик у політиці; 2) характеристики соціальних суб'єктів (індивідуальних, колективних), яка виражає політичну свідомість, політичну діяльність (активність) щодо політичної корупції.

З огляду на вищезазначене, вважаємо за необхідне з метою зменшення рівня політичної корупції сприяти розвитку антикорупційної культури, яка ґрунтується на поєднанні політичної та правової культури суспільства, що є більш важливим у контексті нашого дослідження.

⁵⁰ Костенко О. Яким «каменем» зневажили «будівничі» вітчизняної антикорупційної політики? *Віче*. 2016. № 3–4. С.13.

Такий різновид культури має характеризувати індивідуальних і колективних суб'єктів політики, що фіксує параметри їх політичної свідомості та політичної активності щодо політичної корупції.

Від рівня, змістової наповненості антикорупційної культури залежить поширеність корупційних практик у політиці на усіх її рівнях. Формування системи антикорупційних цінностей у політиці зумовлює максимальне звуження сфери корупційної антикультури, що базується на завуальованому схваленні або безпосередній залученості до корупційних практик у політичному процесі. Рівень антикорупційної культури засвідчує, наскільки укоріненими в суспільстві є прогресивні демократичні цінності. Україні потрібна цілісна державна програма формування антикорупційної культури громадян, частиною якої має стати протидія політичній корупції методами формування та укорінення антикорупційних цінностей. Зміна політико-правової свідомості населення має стати засадничим кроком у антикорупційних перетвореннях в Україні.

Отже, політична культура є важливим чинником, що впливає на поширення та збільшення рівня політичної корупції в державі, в той же час, розвиток політичної культури залежить від рівня політичної корупції. Зміною політико-правової свідомості індивіда та суспільства, сукупності ціннісних установок, спрямованих на неприйнятність толерування корупційних практик у політиці, сприйняттям соціальних суб'єктів (індивідуальних, колективних), що виражає політичну свідомість, політичну діяльність (активність) щодо політичної корупції є формування та розвиток антикорупційної політичної культури у державі.

Висновок до другого розділу

Політична культура українського народу не є цілісною, включаючи як ліберальні (активістські), так і консервативні (патріархально-патерналістські) тенденції. В той же час багатовимірність політичної культури не є чинником, що характеризує виключно перехідні суспільства, які рухаються у напрямі від тоталітаризму до демократії, оскільки чітко окреслені типи політичної культури в чистому вигляді в жодній країні не зустрічаються. В реальному політичному житті найчастіше відбувається поєднання різних типів культури, що зумов-

лює формування змішаних типів політичної культури з переважанням або ліберальних, або консервативних тенденцій.

Політичну культуру не можна вважати статичним явищем, оскільки, будучи частиною загальнонаціональної культури, вона проявляє себе з урахуванням системи когнітивних, ціннісних, афективних і позиційних орієнтацій суб'єктів суспільних відносин, а через це — може видозмінюватись відповідно до тенденцій розвитку самих цих відносин.

Однак уже тривалий час рівень політичної культури українського суспільства більшість науковців визначає як низький з такими особливостями:

Для масової політичної свідомості в Україні є властивою амбівалентність (суперечливість) політичних цінностей та політичних установок.

Характерною рисою масової політичної свідомості українців є персоніфіковане сприйняття політики. На парламентських виборах більшість українців голосують не стільки за ідеології чи партійні програми, скільки за конкретного політичного лідера, відповідно і за партію, яку він очолює.

В політичній поведінці українців домінує емоційне ставлення, а не раціональний вибір. Настрої панують над інтересами.

Внаслідок розчарування і недовіри до політиків у більшості громадян виникає тенденція відчуження від політики.

У останні роки спостерігаються ознаки соціально-політичного неврозу — хворобливі психологічні реакції (від агресивних проявів до повного відчуження від політики) на політичні ситуації, що травмують свідомість. Це є наслідком війни, революційних та постревольюційних потрясінь, різних емоційних коливань (від надзвичайних позитивних очікувань до потужних розчарувань).

Домінуюча і визначальна риса нашої політичної культури — недовіра до влади та державних інституцій. На превеликий жаль це також стосується і ставлення до Закону. Значний правовий нігілізм притаманний і нашим політикам, і пересічним громадянам.

Суть правового нігілізму полягає в тому, що у результаті переплетіння об'єктивних та суб'єктивних чинників особа, або певна соціальна група, негативно ставиться до права, не сприймає його як регулятор суспільних відносин, не дотримується або ж вибірково дотримується його норм. Очевидно, що втрата державою основного ін-

струмента регулювання суспільного життя, є серйозною загрозою як для держави, так і для суспільства.

Соціальна напруга, низький рівень добробуту, гібридна війна, дезінтеграція, конфронтація гілок влади, непрофесійність влади, ідеологічний вакуум не тільки не сприяють подоланню правового нігілізму, але й постійно відтворюють і примножують його.

Подолання правового нігілізму в Україні потребує комплексних заходів зі стабілізації суспільства, серед яких економічні, ідеологічні та правові. А саме: спрямованість державної політики на захист інтересів особистості, всебічне забезпечення добробуту громадян, суворе дотримання Конституції і законів всіма державними органами та органами місцевого самоврядування; професійна законодавча діяльність, широке публічне висвітлення законопроектної діяльності, вдосконалення правової експертизи нормативно-правових актів; підвищення професійного рівня посадових осіб та державних службовців; застосування різних форм правового виховання та правової освіти населення, залучення активного та відповідального громадянина до формування публічної політики.

Пов'язаною з низьким рівнем політичної культури та правовим нігілізмом є проблема політичної корупції. Успішна антикорупційна політика, не дивлячись на значну кількість концепцій, стратегій та доктрин, неможлива без фундаментальних зрушень у індивідуальній і суспільній свідомості, істотних позитивних коректив у нормах, правилах і поведінці не тільки цільових груп (політиків, публічних службовців), а й пересічних громадян як важливих політичних акторів. Також видається необхідним формування однозначного розуміння громадянами важливості протидії корупції, усвідомлення її неприйнятності для розбудови демократичної державності. Мінімізація політичної корупції вбачається можливою шляхом подолання правового нігілізму та формування у суспільстві розвиненої демократичної політико-правової культури на основі антикорупційних цінностей. Формування такого клімату у суспільстві, коли будь-який індивід не вчиняє корупційних дій не через страх покарання, а через визнання таких дій негідними і такими, що суперечать його життєвим принципам — є основним завданням політичної культури та, зокрема, антикорупційної як її складової.

3.1. Утвердження демократичних цінностей як основа консолідації сучасного українського суспільства

Мінлива палітра сучасного світу — це не просто дискурс між умовними Сходом та Заходом, не споконвічний поєдинок Добра і Зла, контури яких розмиває гібридність сьогодення, це — насамперед, змагання цивілізаційних цінностей і принципів.

Цінності — це ті загальні ідеї, що власне допомагають людству віддиференціювати добро від зла, потрібне від непотрібного та сприяють формуванню на цій основі суспільних орієнтирів і принципів поведінки. Підсумовуючи результати цього геополітичного змагання варто зазначити, що, попри все, рахунок на користь демократії, що в сучасних умовах сама є магістральною загальноновизнаною цінністю. Адже вона набирає сили лише за умови усвідомленого вибору людьми, які сповідують демократичні цінності і готові їх захистити.

Незважаючи на те, що з 1995 р. Україна є членом Ради Європи, а з лютого 2019 р. наш євроатлантичний вибір закріплено конституційно, і досі певні політичні та журналістські кола розбурхують свідомість суспільства маніпулятивними твердженнями, що, мовляв, нас там не чекають.

З огляду на це варто зауважити, що геополітика це не «запрошення на світську гостину». Міжнародне визнання, а, відтак, і лідерство приходить до країн внаслідок їх успішного національного поступу, підтвердженого високими соціально-економічними здобутками. Як правило, це стає можливим, коли погляди і дії суспільства в одному напрямі, коли громадянське суспільство і більша його частина — середній клас, що виступає відповідальним замовником і виконавцем принципу верховенства права, дотримання прав і свобод людини.

Перелічені чинники стали уособленням демократії в країнах Європейського Союзу та Євроатлантичної Співдружності, що спричинило там найвищі у планетарному вимірі соціальні стандарти життя громадян, найкращі можливості для їх освітнього, економічного та культурного розвитку.

Історична ретроспекція. Сучасний геополітичний вибір України зумовлений не тільки прагматичним національним інтересом, а й нашими попередніми надбаннями та досвідом, що мав вплив на ментальність, звичаї і національний характер українців. Варто пригадати відомий твір французького військового інженера Гійома де Боплана «Опис України» середини XVII ст. Прикметно, що праця побачила світ у часи становлення держави Богдана Хмельницького. Автор з великою симпатією описує характер та душевні якості українців. Вони, за його словами, «дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя»¹.

У цьому контексті найвагомішим аргументом є Конституція Пилипа Орлика (1711 р). Перша у світі та найменш відома, оскільки не мала практичного застосування. Її унікальність пояснюється тим, що 16-ма параграфами конституціонована незалежна Українська держава з її власними кордонами, міжнародною політикою та потребою автокефалії православної Церкви.

А феномен документа «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорізького» у тому, що це перша у світі демократична конституція. В час, коли в країнах Європи абсолютизм монаршої влади ще не сягнув «точки кипіння», якою стала перша французька революція, а в Московії міцніла самодержавна тиранія Петра Першого та побутовий «домострой», у тексті цього документа знаходимо не просто слова про права та вольності, тобто свободи, а і їх обґрунтоване забезпечення стосовно різних верств населення, серед них жінок і дітей. Так у параграфі шостому йдеться ось про що: «І самодержавна держава зберігає той хвалебний і суспільно корисний лад, за якого завжди і під час війни, і в мирний час приватно і публічно проводять ради щодо загального добра Вітчизни...То чому серед вільного народу такий добрий лад не може бути збережений? У Війську Запорозькому при гетьманах відповідно до давніх прав та вольностей він неодмінно зберігався»².

¹ Г. Л. де Боплан. Опис України / пер. з фр. Я. І. Кравця. Львів, 1990. URL: <http://litopys.org.ua/boplan/bop2.htm>

² Договори і постанови прав і свобод військових між Яснотельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким з повною угодою з обох сторін. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

Не менш важливою у сенсі історичної ретроспекції є згадка про Конституцію УНР, прийняту під керівництвом М. Грушевського 29 квітня 1918 р. в останній день діяльності Центральної Ради. Вона — яскравий приклад українського республіканізму, оскільки не передбачала посади президента, а в її структурі — 8 розділів та 83 статті. Зокрема, в розділі другому «Права громадян України» сказано: «Всі громадяни рівні у своїх правах, їм гарантовані усі права та свободи: свобода слова, друку, совісті, обирати і бути обраним, вільне місце проживання, пересування, недоторканість особистого житла, листування тощо»³.

Таким чином, демократичні цінності і, насамперед, свободолубивість та почуття власної гідності є органічними для українців, що підтверджує наша історико-правова та звичаєва традиція, а наш євроінтеграційний рух є природнім «поверненням до себе».

Сучасна Європа. Визначальною прикметою сучасної Європи є демократія — політичний устрій, за якого єдиним легітимним джерелом влади визнають її громадян. Авраам Лінкольн визначав це як «владу іменем народу, силами народу і для народу».

Громадянство, громадянськість і громадянське суспільство становлять ядро демократії. Це належність людини до держави, але передусім це спроможність людей усвідомлювати власні інтереси та інтереси всього суспільства та захищати їх із знанням справи. Сила і потуга суспільства залежить від освічених і організованих громадян. Проявом справжнього демократичного суспільства є самоорганізація і самоврядування на всіх рівнях, у діяльності різноманітних неурядових організацій, що становлять громадянське суспільство.

Свобода — це найвища соціальна цінність, без якої демократія неможлива. А політична свобода — найперша і найважливіша умова демократії і водночас та сфера діяльності, в якій людина може здійснювати свій вибір, не наражаючись на репресії. Свобода повинна мати рамки або ж обмеження суголосно з потребою захисту свободи іншого громадянина.

Конституція і конституціоналізм. Особливою інстанцією, що уособлює закон, визначає межі свободи і відповідальності та визна-

³ Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>

чає принципи соціального співіснування людей у демократичному суспільстві є конституція.

Свобода слова, вільні ЗМІ та громадська думка. Незалежні, вільні у своїх діях та захищені законом засоби масової інформації, які дають громадянину можливість бути обізнаним із станом справ у державі та мати змогу висловити свою думку стосовно різних суспільних потреб, — є головною рушійною силою в демократичному суспільстві. Громадська думка можлива тільки за умови свободи слова, власне вона і є наслідком свободи слова.

Людська гідність — це усвідомлення людиною власної значущості, унікальності та власної людської місії. Справді гідною може бути тільки вільна людина. Саме люди, які не дозволяють розтоптати свою гідність, є головними провідниками і оборонцями демократії, що здатні протистояти тоталітарним тенденціям. Гідність людини передбачає вільне самовизначення та моральну автономію стосовно власних переконань, совісті, релігійних та ідеологічних уподобань.

Усі перелічені демократичні цінності разом із недоторканністю особи та правом на приватність її особистого життя є невід'ємними атрибутами демократичного суспільства, що мають недекларативний характер. Навпаки, вони є реальністю в сучасній Європі, тим дієвим механізмом, злагоджена робота якого забезпечує верховенство права та високий життєвий рівень переважної більшості громадян Європейського Союзу.

Сучасна Україна. Аналіз сучасного стану справ в Україні породжує чимало запитань не так про цивілізаційний вибір, як про темпи реальних соціально-економічних трансформацій. У той час, як наші ближчі сусіди, скажімо Польща чи країни Балтії, за останні 30 років зробили динамічний прорив у багатьох сферах суспільного життя, український поступ і українські реформи мають латентний, а, часом, невиразний характер. І це при тому, що природні ресурси, металургія, літакобудівна і ракетобудівна промисловість на початку 90-х свідчили про значно кращі стартові можливості України порівняно з Польщею. Україна чи не найпізніше серед демократичних країн центрально-східної Європи запроваджує національну валюту, приймає Конституцію та Податковий кодекс.

При цьому Конституція України, визнана Венеційською комісією однією із найкращих у Європі, позиціонує нашу державу як демократичну, соціальну і правову. Парадокс українського сьогодення полягає в тому, що природні ресурси, людський потенціал та європейське законодавство не спрацювали в повній мірі, не принесли довгоочікуваного суспільством результату. Водночас у Польщі, за даними агенції «Bloomberg», станом на 2014 р. (ще до початку військової агресії проти України) понад 50 % громадян становили середній клас, що володів 80 % ВВП, а за темпами зростання ВВП країна вийшла на перше місце в Європі. В Україні усі ці маркери менші як мінімум удвічі, а за більшістю рейтингів ми ближче до найнижчих показників.

Цей аналіз дає підстави Науковій школі вітчизняного парламентаризму, що сформувалася на базі єдиної в Україні кафедри парламентаризму Київського національного університету ім. Т. Шевченка, стверджувати, що існують такі чинники, які не врахували чи не зуміли застосувати у процесах українського державотворення. Польща не має родючих чорноземів та багатих родовищ, зате там є мононація. Це коли одна мова, одна віра, одна мета і дія суспільства, а в парламенті кожного скликання тверда конституційна більшість. Перебіг першого 30-ліття нашої відновленої державності і, особливо, після російської агресії, став верифікацією та запитом водночас на необхідність становлення **української політичної нації**.

Сьогодні світова наука не тільки не має уніфікованих підходів до цього питання, а й з плином часу воно втратило актуальність. Адже в більшості країн Європи нації сформувалися на основі мовної, релігійної і культурної ідентичності ще до Першої світової війни.

Процес українського державотворення складний і болючий, як і наша історія. В величезній мірі на ньому позначився тривалий період бездержавності та понад сотня заборон української мови, книги, театру, церкви. Значний період ХХ ст. наш націогенез має девіантний характер. Голодомор, репресії, войовничий атеїзм та колективізація, — завдали народу фізичних і моральних травм та спричинили мутації свідомості, що часом здаються незворотними. На такому тлі демократичні цінності не працюють, а є декларативними.

Ернест Ернан вважав, що нація — це щоденний референдум. Нам дуже потрібен цей «щоденний референдум», який стане рушійною си-

лою у прийнятті державних рішень, що змінять нашу латентність на динамічний поступ. Нам дуже потрібна наша ідентичність, яка в час російської агресії захищає кожного громадянина як найкраща зброя.

Наукова школа вітчизняного парламентаризму вважає, що до рожня карта у реалізації демократичних цінностей, а у нашому випадку — формула успіху України така:

Демократична соціальна = правова державна	Громадянське суспільство +	Середній клас +	Українська політична нація
--	-------------------------------	-----------------	-------------------------------

3.2. Політична освіта в Україні як чинник формування демократичної держави та демократичного типу політичної культури

В умовах демократичного транзиту Україна набирає обертів щодо підготовки професійних кадрів у різних сферах. Однак динамічні процеси суспільно-економічного життя виявили суперечливі тенденції. З одного боку, необхідною стає більш глибока професіоналізація діяльності спеціалістів будь-якого фаху, з другого — спостерігається міжгалузєва інтеграція знань, підвищується значимість інтегрованих умінь для здійснення професійної діяльності. Ці загальні тенденції зумовлюють нові вимоги до змісту освіти, зокрема, політичної.

Політична освіта і наука покликані підготувати людину до виконання громадянських функцій через «збагачення її знаннями про закономірності політичного життя та оптимізацію її політичної поведінки»⁴.

Адже «демократія потребує знань, освічених громадян, ... здатних охопити широкі загальносоціальні проблеми та виклики, готових до використання шансів, що відкриваються перед ними, до подолання суперечностей ...»⁵.

⁴ Демократичний розвиток України : матеріали конференції : зб. наук. пр. Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 365 с.

⁵ Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с польск. С. М. Червонной. М. : Логос, 2005. 664 с.

Політична освіта формує прихильність до відповідної системи цінностей, мотивує або демотивує особистість до участі у розв'язанні проблем громадянського життя. Її часто пов'язують із політичною активністю громадян, яка у демократичних державах пов'язана з їх політологічною підготовкою.

Викладання політології, як правило, спрямоване на формування у студентства поваги до демократії, на виховання політичної толерантності, готовності до компромісу та партнерства, прагнення до консенсусу⁶.

Особливого значення набуває розгляд *політичної освіти* як складової демократичного типу політичної культури, під якою розуміється сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей, зразків поведінки соціальних верств, окремих громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою на засадах демократії – виборності, гласності, справедливості.

У результаті такої підготовки особистість оволодіває не лише знаннями й уявленнями про політику, емоційне ставлення до неї, а й мотивацією до активної політичної поведінки, в якій превалюють *демократичні цінності*, які є «уособленням гуманізму, духовності, толерантності, свободи слова та інших цінностей, завдяки яким демократія здобуває прихильників в усьому світі»⁷.

Такі цінності сформовані у громадян держав з розвинутою демократією. Це цінності: «входження до європейської системи безпеки; радикального перетворення на шляху демократичного розвитку; вдосконалення політичної системи та сфери захисту прав людини; формування сучасної моделі менеджменту та ведення бізнесу; закріплення міжнародного образу країни як конкурентоспроможної та інвестиційно привабливої»⁸.

⁶ Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку / за заг. ред. С. Г. Рябова. 2005. 44 с.

⁷ Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України : наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 2: Методологія державного управління / наук.-ред. кол. : Ю. П. Сурмін (співголова), П. І. Надолішній (співголова) та ін. 2011. 692 с.

⁸ Даниленко Л. І. Відповідальність народного депутата України: сутність та особливості. *Парламентські читання* : п'ята щоріч. міжнар. конф. (21 листоп. 2015 р.). Київ, 2015. С. 123–128.

У країнах з розвинутою демократією перестають існувати старі цінності, такі як утвердження соціальної однорідності, колективізму тощо та формуються нові, такі як свобода слова, рівність можливостей, справедливість тощо⁹.

Вітчизняні науковці зазначають, що поява нових політичних, зокрема демократичних, цінностей та ідеалів лідерів сприяють темпам економічних реформ та економічного зростання, а європейська інтеграція є вирішальним фактором забезпечення демократичного розвитку України¹⁰. Політична освіта, таким чином, постає сучасним викликом держави й суспільства та має основними завданнями досягнення усвідомлення, прийняття і практичне здійснення людиною власних прав і політичної відповідальності; поширення і засвоєння громадянами знань про їх права, свободи та механізми їх здійснення, про шляхи розв'язання суспільних проблем; досягнення розуміння громадянами головних ідей та принципів демократії, здатності самостійно діяти для захисту власних прав та інтересів¹¹. Її мета полягає в підвищенні рівня політичної культури громадян.

В Україні система політичної освіти лише формується, і тому сучасний стан розвитку держави та суспільства мало пов'язують із рівнем політичної освіти громадян. Про це яскраво свідчать результати досліджень, проведених вітчизняними вченими¹², якими встановлено, що:

– 91,2 % опитаних експертів згодні з тим, що низький рівень політичної освіти громадян України є перешкодою для успішного розвитку країни та суспільства;

⁹ Даниленко Л. І. Політична поведінка державних службовців: ціннісно-мотиваційний аспект. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія : Політичні науки*. 2015. № 4. С. 71–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnaduppu_2015_4_13

¹⁰ Valentyna Goshovska, Lydiia Danylenko, Iryna Dudko, Liliia Makarenko, Nadiia Maksimentseva (2021). Formation of political leaders in countries of democratic transit: experience for Ukraine. *Laplage em Revista*. 2021. № 1–2. January–April: 322–446. URL: <https://laplageemrevista.editorialaar.com/index.php/lpg1/article/view/754>

¹¹ Політична освіта в Україні: стан і перспективи удосконалення. Київ, 2019. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Politychna_osvita.pdf/

¹² Політична освіта в Україні: стан і перспективи удосконалення. Київ, 2019. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Politychna_osvita.pdf/

– 70 % експертів вважають, що в Україні має бути впроваджена повністю нова система політичної освіти, створена з урахуванням міжнародного досвіду;

– 52 % експертів вважають, що у створенні системи інститутів політичної освіти та формуванні її змісту загальнодержавні органи влади мають бути рівноправним партнером з іншими суб'єктами, зокрема органами місцевого самоврядування та недержавними інститутами;

– 53,2 % експертів підтримали ідею створення системи політичної освіти, яка охоплювала б усі складові системи освіти, включно з освітою дорослих, а також Збройні Сили та інші силові структури.

Тобто більше ніж половина респондентів (53,2 %) вказують на потребу у створенні нової системи політичної освіти в Україні, яка обумовлена низкою питань, пов'язаних з особливостями політичної культури громадян, а саме:

– низьким рівнем знань про політичну систему та її інститути – 76,8 %;

– уразливістю до популістських гасел і обіцянок – 66,4 %;

– піддатливістю до маніпулятивних політичних технологій – 56,0 %;

– нерозумінням соціально-економічних засад і механізмів функціонування держави (бюджет, податки й видатки та ін.) – 51,2 %;

– нерозумінням механізмів представницької демократії – 47,6 %;

– політичною і громадянською пасивністю – 42,8 %;

– відсутністю інтересу до політики та бажання розбиратися у ній – 32,8 %;

– патерналізмом у ставленні до влади – 32,0 %;

– політичною нетерпимістю (несприйняттям інших політичних поглядів) – 23,2 %¹³.

У результаті формується висновок про те, що майбутня система політичної освіти в Україні має охопити всі складові освіти (дошкільну, загальну середню, позашкільну, професійну (професійно-технічну), фахову передвищу, вищу освіту, освіту дорослих), Збройні Сили та інші силові структури. І, відповідно, її зміст має бути включений

до освітніх програм закладів загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти державної форми власності.

Майбутня система політичної освіти в Україні має охопити всі складові освіти (дошкільну, загальну середню, позашкільну, професійну (професійно-технічну), фахову передвищу, вищу освіту, освіту дорослих), Збройні Сили та інші силові структури.

У цих освітніх програмах має бути включений комплекс інтегрованих знань не лише з політології, а й зі сфери права, публічного управління й адміністрування, психології, філософії, філології тощо. При цьому всі освітні програми мають відповідати державним стандартам освіти, сформованим на компетентнісній основі.

Компетентнісний підхід передбачає, зокрема, у процесі професійної підготовки фахівців, сформованість не лише знань, умінь та навичок, а й мотивацію, особисті якості і здатності, які сприятимуть досягненню якісного результату, самостійної діяльності щодо вирішення життєвих та професійних ситуацій на основі набутих знань.

Це стосується і державних стандартів вищої освіти з підготовки бакалаврів, магістрів, докторів філософії, докторів наук з конкретної галузі знань.

Розглянемо, як приклад, стандарт вищої освіти за спеціальністю 052 «Політологія» галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» для кваліфікаційних рівнів «бакалавр» (перший рівень) і «магістр» (другий рівень) та порівняємо їх головні об'єкти вивчення (табл. 3.1).

¹³ Політична освіта в Україні: стан і перспективи удосконалення. Київ, 2019.
URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Politychna_osvita.pdf/

Таблиця 3.1. Порівняльна таблиця об'єктів вивчення за стандартами вищої освіти I та II кваліфікаційних рівнів спеціальності 052 «Політологія»

Освітні рівні	
Бакалавр	Магістр
Витяг з Наказу МОН*	Витяг з Наказу МОН**
Об'єкти вивчення	
політичні відносини між акторами та інститутами на місцевому, національному та глобальному рівнях (politics, policy, polity); класична і сучасна політична думка, влада та урядування; політичні системи, інститути та процеси, політична поведінка, публічна політика, політична культура та ідеологія, світова політика та політика окремих країн і регіонів	політичні відносини між акторами та інститутами на місцевому, національному та глобальному рівнях (politics, policy, polity); влада та урядування; політичні інститути та процеси, політичні трансформації, публічна політика, світова політика та політика окремих країн та регіонів

* Про затвердження стандарту вищої освіти галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки», спеціальністю 052 «Політологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти: наказ МОН від 10.07.2020 № 911. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2020/07/052%20Politolohiya.pdf>

** Про затвердження стандарту вищої освіти галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки», спеціальністю 052 «Політологія» для другого (магістерського) рівня вищої освіти: наказ МОН від 18.03.2021 № 329. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/naukovo-metodichna-rada-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini/zatverdzeni-standarti-vishoyi-osviti>

Джерело: авторська розробка на основі стандартів вищої освіти, спеціальність 052 «Політологія».

З таблиці 3.1 видно, що в зазначеному державному стандарті вищої освіти об'єктом вивчення на рівні бакалавра визначена сукупність знань основ політології і вмінь їх застосовувати на практиці; на рівні магістра – сукупність навиків аналізувати, систематизувати, класифікувати тощо, також – «трансформувати», тобто «перетворювати вид, форму, істотні властивості чого-небудь»¹⁴.

¹⁴ Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. 775 с.

Тобто у магістрів передбачено формування іншого (вищого) рівня мислення, який має забезпечити йому вирішення професійних завдань не лише на репродуктивному чи раціональному рівні діяльності, а й на творчому, конструкторському, інноваційному, які передбачають набуття здатності моделювати нові системи, технології, механізми, інструменти тощо в різних сферах життя людини, зокрема й політичній.

Серед таких навичок, якими має оволодіти магістр, на відміну від бакалавра у сфері політології, *навичка трансформації політичного лідерства*, яка є особливо важливою в умовах завершення системних реформ в Україні. Вона включає три складові – зміну поведінки, зміну ціннісних орієнтацій, визнання і дотримання міжнародних стандартів якості¹⁵.

Перша складова навички трансформації політичного лідерства – *зміна поведінки*, пов'язана зі зміною типу лідерства. Ідеться передусім про політичних лідерів (керівників політичних партій, органів публічної влади; представників уряду, парламенту; інших інститутів представництва), які мають своєю поведінкою демонструвати новий тип лідерства – *етичний*, на відміну від існуючих: деократичного, «орієнтованого на панівну ідеологію партії, церкви та інших соціальних інститутів, які продукують, розвиваються та захищають тоталітарний режим»¹⁶; харизматичного, орієнтованого на особливі якості особистості.

Етичне лідерство характеризується відповідальною (морально-етичною) поведінкою, визнанням пріоритетності демократичних цінностей, прав і свобод іншої людини, більшою відкритістю і підзвітністю (транспарентністю).

Набуття такої навички у процесі підготовки магістрів у галузі політологічних знань сприятиме формуванню демократичної держа-

¹⁵ Негулевський І. Трансформація політичного лідерства в сучасній Україні: сутність та чинники впливу. *Практична політологія: тенденції і перспективи*: матеріали І-ї Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Київ, 17 берез. 2021 р.) / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ: НАДУ, 2021. С. 60–64.

¹⁶ Політологія: навч. посіб. для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова. Харків: Фоліо, 1998. С. 330–331.

ви та розвитку демократичного типу політичної культури. Адже, як стверджують науковці, «політична культура виступає як кінцевий пояснювальний принцип, як найважливіший показник розвитку політичної системи»¹⁷. Демократичну державу формують громадяни, у яких сформована демократична політична культура.

Основні принципи демократичної політичної культури – суверенітет народу, правління більшості, представництво, плюралізм – складають базу парламентаризму, як: «системи політичної організації держави, за якої розмежовані функції законодавчої та виконавчої влади за привілейованого становища парламенту»¹⁸; «політичного інституту змагальності політичних сил»¹⁹.

Парламентаризм – «система політичної організації держави, за якої розмежовані функції законодавчої та виконавчої влади за привілейованого становища парламенту»; «політичний інститут змагальності політичних сил».

Демократичні політичні системи потребують для свого існування певного типу політичної культури. Відсутність тривалої і масштабної практики функціонування демократичних інститутів перешкоджає закріпленню і розвитку в суспільстві демократичної політичної культури, основними напрямками трансформації якої є:

- становлення демократичного типу політичної свідомості;
- формування політичної поведінки на демократичних засадах;
- утвердження демократичної культури функціонування управлінських інститутів.

На етапі утвердження демократії, коли відбувається впровадження нових інститутів та нових процедур функціонування суспільного організму в практику повсякденного життя, значення мас

¹⁷ Держко І. З. Політична культура громадянського суспільства в контексті синергетичної парадигми. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/268616618.pdf>

¹⁸ Гошовська В. А. Парламентаризм: підручник / В. А. Гошовська [та ін.]. Київ: НАДУ, 2016. С. 20.

¹⁹ Бетяев С. Прогностика: первые шаги науки. *Вопросы философии*. 2008. № 4. С. 34.

зростає. Доля цього етапу трансформації безпосередньо залежить від особливостей їх настрою та свідомості.

Утвердження політичної демократії, отримання її інститутами необхідної стійкості можливе лише при залученні більшої частини суспільства до цінностей демократії, усвідомлення її масами як найбільш досконалої форми державного устрою порівняно з іншими²⁰.

Друга навичка – зміна результатів діяльності політичних лідерів – пов'язана з відмовою формувати абстрактні та напіваабстрактні плани і програми та переходом до чітких, прозорих, зрозумілих програм політичних партій.

Набуття такої навички здобувачів вищої освіти сприятиме появі нового способу формування політичної платформи, яка відображає політичну позицію партії, що «виражається сукупністю принципових ідеологічних положень, визначень, які спираються на відповідну концептуальну теорію або соціально-політичне вчення. На її основі формуються політичні програми та певна ідеологія»²¹.

Тому саме політична платформа визначає стратегію поведінки політичного лідера, яка є основою його політичної культури і характеризується духовно-ідеологічною сферою (політична свідомість і політична ідеологія) та спадково-рефлекторними реакціями, звичками й навичками»²².

Нами проаналізовано політичні платформи парламентських партій Верховної Ради України IX скликання з відкритих джерел, поданих на їх сайтах (див. табл. 3.2).

²⁰ Бетяев С. Прогностика: первые шаги науки. *Вопросы философии*. 2008. № 4. С. 34.

²¹ Політична платформа. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

²² Даниленко Л. І. Політична поведінка державних службовців: ціннісно-мотиваційний аспект. *Вісник НАДУ*. № 4. 2015. С. 71–76. URL: [file:///C:/Users/Lida/Downloads/vnaduppu_2015_4_13%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Lida/Downloads/vnaduppu_2015_4_13%20(1).pdf)

Таблиця 3.2. Політична платформа парламентських партій
Верховної ради України IX скликання

Політична партія	Політична платформа
«Слуга народу»	український центризм, який «передбачає пошук компромісу між різними групами населення, уникнення розколу країни за політичними, етнічними та мовними ознаками, відмову від лівого та правого екстремізму та концентрацію на ключових напрямках розвитку: мир, інститути, інвестиції, інфраструктура та народовладдя»
«ОПЗЖ»	економічний прагматизм, який передбачає «відродження України як сучасної індустріальної держави з високим рівнем науково-технологічного розвитку, конкурентною промисловістю, високими соціальними стандартами і високим рівнем життя громадян»
СС	солідарність, яка передбачає консолідацію демократичного суспільства вільних та відповідальних громадян, здатних до захисту власних цінностей та добробуту своєї країни
БЮТ	посилення національних, демократичних, християнських цінностей, реформаторства, патріотизму, державної солідарності, прав і свобод громадян, побудову конкурентоспроможної держави європейського типу передбачає швидке відродження України
«Голос»	розумне використання державних і приватних ресурсів, яка передбачає зменшення енергетичної незалежності України і зменшення впливу Росії на український експорт, спрощення процедури торгівлі та посилення економічних зв'язків з Європою

Джерело: сайти парламентських партій.

Як видно з табл. 3.2, основні суб'єкти формування політичного простору в Україні – парламентські політичні партії – мають різні політичні платформи, в основі яких лежать різні ідеології (український центризм, економічний прагматизм, солідарність, швидке відродження держави, розумне використання ресурсів). У зв'язку з таким різноманіттям політичних ідеологій, покладених в основу програм парламентських партій, їхні політичні лідери, відповідно, демонструють різну політичну поведінку, яка є наслідком їх ідеологій, і яка не завжди є відповідальною і морально-етичною. У своїй більшості вона, як правило, є ситуаційною й імпульсивною. Причин багато, але серед них і ця, пов'язана з відсутністю чітко визначеної ідеології політичної партії і відповідно, відсутність чітко визначеної політичної платформи партії.

Зближення політичних ідеологій і політичних платформ вітчизняних парламентських партій сприятиме формуванню більш відповідальної політичної поведінки їх лідерів.

За нашими спостереженнями й експертним опитуванням, проведеним на базі Національної академії державного управління при Президентіві України у 2021 р., з'ясовано, що лідери парламентських партій практично не демонструють відповідальну політичну поведінку.

Такий висновок виник у результаті проведеного опитування у рамках дисертаційного дослідження І. Негулевського. На запитання: «Чи приймають парламентські політичні партії Верховної Ради України IX скликання закони самостійно?», більшість респондентів відповіли «ні» (77,33 %); «Чи контроль за виконанням власно прийнятих законів є для парламентських політичних партій їх цінністю?». Також відповідь «ні» (84,7 %). Натомість партію «Слуга народу» назвали як таку, що демонструє нормативну поведінку (55,23 %) і лише інколи – відповідальну (12,5 %); інші політичні партії демонструють імпульсивну поведінку (73,4 %) і лише інколи – нормативну (11,6 %). Це свідчить про наявність у сучасному парламенті України політичних партій харизматичного типу лідерства і відсутність політичних партій етичного типу лідерства²³.

Це дає можливість зробити висновок, що така навичка, як уміння чітко і зрозуміло формулювати програмні засади політичної партії, вміння бути переконливими шляхом застосування конкретних фактів й аргументів сприяють демократичній трансформації політичного лідерства, творенню «етичного політичного лідерства». Вважаємо, що поняття «політичне лідерство» має бути врегульовано в чинному законодавстві України, адже саме воно (*політичне лідерство*) характеризує спосіб формування політичного простору, що ґрунтується на визнанні відповідних цінностей. Для етичного лідерства такими цінностями є демократичні цінності, нормативний тип поведінки, визнання наукових основ управлінні якістю, які суттєво впливають на

²³ Negulevsky, Igor (2021). Sociocultural factors of transformation of political leadership and problems of their formation in modern Ukraine. *Social and Human Sciences*. Polish-Ukrainian scientific journal URL: [https://issn2391-4165.webnode.com.ua/01\(29\).URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/17.html](https://issn2391-4165.webnode.com.ua/01(29).URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/17.html) (accessed: 10.01.2021).

інститути держави і суспільства, забезпечуючи їх постійну модернізацію, що є особливо актуальним в умовах сталого розвитку України.

Третя навичка передбачає врахування і застосування магістрами спеціальності «Політологія» міжнародних стандартів якості, зокрема ISO 9000 та еквівалентних їм: ISO 9001:2015 – системи управління якістю, ISO 26000 – соціальна відповідальність, ISO/IEC 27001 – системи забезпечення інформаційної безпеки, ISO 21001:2018 – Освітні організації. Системи менеджменту для освітніх організацій тощо²⁴.

Застосування міжнародних стандартів якості у практиці діяльності фахівців зазначеної галузі знань впливає, зокрема, на розвиток соціальної взаємодії в діяльності політичних інституцій, яка у більшості демократичних держав світу визнається новою цінністю і сприяє формуванню довіри суспільства до політичних інститутів влади. У результаті відбувається посилення позицій соціальної взаємодії політичних партій і політичних лідерів. Це передбачає:

- формування нових традицій у діяльності політичних інституцій (політичних партій, парламенту, уряду), таких як систематичне оприлюднення позитивного досвіду соціальної взаємодії;
- унормування прозорості системи винагород за результати соціальної взаємодії;
- руйнування старих правил і норм соціальної взаємодії як у середині політичної інституції, так і назовні, які ґрунтуються на домовленостях та встановленні нових, що ґрунтуються на юридичних угодах;
- запровадження системного моніторингу потреб та інтересів членів політичних інститутів і суспільства в цілому;
- встановлення норм етичної відповідальної поведінки політичних лідерів у процесі соціальної взаємодії.

У результаті відбудеться суттєва зміна у таких міжнародних показниках соціальної взаємодії, як індекс соціального розвитку, індекс соціального капіталу, індекс соціальної згуртованості та примирення, індекс соціальної взаємодії.

²⁴ Норми і стандарти якості. URL: https://pidru4niki.com/74440/ekonomika/normi_standarti_yakosti

За індексом соціального розвитку Україна, зокрема, у 2017 р. посідала 64 сходинку серед 128 країн, увійшовши до групи країн із соціальним розвитком, вищим за середній. «Причиною такого стану є низькі індикатори доступу до вищої освіти, толерантності, якості навколишнього середовища. В цілому темпи соціального розвитку у світі є невітшними і дослідники стверджують, що вони не дозволять досягти цілі ООН зі сталого розвитку до 2030 року»²⁵. Зазначений індекс формується на підставі показників, які включають основні потреби людини, основи її добробуту та можливості для розвитку.

Індекс соціального капіталу є ресурсом для формування та поширення нових, більш ефективних інститутів²⁶. Такими інститутами є нові «мережеві» політичні партії, інші громадянські об'єднання в інтернеті.

Особливістю соціального капіталу є його «невловимість» порівняно з іншими формами капіталу. «У той час як фінансовий капітал зосереджений на банківських рахунках, фізичний – на підприємствах, а людський виявляється в певних навичках і знаннях, набутих індивідом, то соціальний капітал притаманний соціальній структурі взаємодій. Цей ресурс актор має постійно співвідносити зі своїм оточенням»²⁷.

Індекс соціальної згуртованості та примирення²⁸ включає такі індикатори, як дружні стосунки із сусідами, соціальна ізоляція та відкритість до різних груп суспільства.

Ці та інші індекси надають можливість встановити рівень довіри суспільства до політичних інститутів влади, основними детермінантами якої є прозорість, відкритість, зворотність зв'язку, пер-

²⁵ Індекс соціального розвитку 2017. URL: <https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/press-room/research/social-progress-index-2017.html>

²⁶ Алексєєнко Д. Д. Кількісні аспекти виміру соціального капіталу. *Економічний вісник*. 2017. № 4. С. 31–38. URL: https://ev.nmu.org.ua/docs/2017/4/EV20174_031-038.pdf

²⁷ Коулман Дж. Капітал соціальний и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 121–139.

²⁸ Індекс соціальної згуртованості і примирення ООН для східної України. Соціальна згуртованість і почуття співпричетності. URL: https://scoreforpeace.org/files/publication/pub_file/13/SocialConnectednessAndBelonging_UKR.pdf

спективність взаємодії, довгостроковість відносин, раціональність, доцільність, вигідність відносин, емоційність зв'язку.

За останніми показниками «рівень довіри до Президента України В. Зеленського був найвищим у вересні 2019 р. – тоді йому довіряли 79 % громадян, не довіряли – лише 13,5 %, у лютому 2020 р. – відповідно 51,5 % і 41 %; Верховній Раді України у вересні 2019 р. довіряли 57 % опитаних, не довіряли – 25 %, у лютому 2020 р. – відповідно 28 % і 65 %; уряду у вересні 2019 р. довіряли 57 % респондентів, не довіряли – 22 %, у лютому 2020 р. – відповідно 28 % і 64,5 %²⁹.

Таким чином, індекс соціальної взаємодії вказує на рівень довіри до політичних інститутів держави, що сприяє більш чіткому визначенню функцій політичних лідерів, рівня розвитку громадянської та соціальної активності, спільних цінностей і досягнення активної громадянської участі у справах держави та суспільства, встановлення норм, що ґрунтуються на засадах міжнародних стандартів якості і потребують відмови політичних лідерів від авторитарного стилю управління та переходу до демократичного.

Здійснений нами аналіз професійних навичок щодо трансформації політичного лідерства, якими мають оволодіти магістри спеціальності 052 «Політологія», свідчить про необхідність їх засвоєння. Інакше кажучи, відсутність трансформації політичного лідерства стримуватиме економічні реформи в державі і сприятиме корупції, яка є додатковим стримуючим фактором для інституційного розвитку та демократичного переходу.

Наявність такої освітньо-професійної програми, спрямованої на парламентаризм та парламентську діяльність, є суттєвим кроком уперед до реалізації взятого Україною курсу на демократію та європейські стандарти життя, на визнання цінностей парламентсько-президентської форми правління.

У цій освітньо-професійній програмі мають бути враховані як теоретичні напрацювання щодо різних форм правління з роллю в них

²⁹ Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків. електоральні орієнтації громадян (лютий, 2020 р., соціологія). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-instytutiv-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-liutyi-2020r>

парламенту (з огляду, насамперед, на зарубіжний досвід), так і врахування специфіки національного розвитку кожної окремої держави для окреслення чітких поступальних кроків у вимірі становлення або підтримки парламентаризму відповідно до потреб та можливостей суспільства.

Підготовка висококваліфікованих спеціалістів у сфері парламентаризму – як на рівні експертів, здатних формувати конкретну політику щодо розвитку демократії, так і безпосередньо парламентарів як фахово підготовлених законодавців і водночас політиків-представників певних категорій виборців – є прогресивним кроком нашої держави.

Показовими в цьому відношенні є центри вивчення парламентаризму як у перехідних суспільствах на теренах СНД³⁰, так і країнах сталої демократії, що мають глибинні традиції розвитку демократичних інституцій та стверджені правові й організаційні засади запобігання авторитарним формам влади.

Наприклад, у США діяльність конгресу як впливового актора політичного процесу є об'єктом дослідження десятків центрів, орієнтованих водночас на навчальний процес з метою підготовки кваліфікованих експертів конгресової діяльності.

Серед таких, зокрема:

Американська асоціація політичних наук (ААПН), що реалізує Програму стипендій конгресу. Свій перший курс стипендіатів ААПН відкрила 1953 р., будучи орієнтованою по тому на ідею викладання політичного процесу на засадах практичного досвіду. На сьогодні Програма передбачає підготовку спеціалістів з проблем внутрішньої і зовнішньої політики федерального уряду, експертів різних галузей у США і міжнародних організацій. Програма завоювала репутацію видатного лідера з підготовки спеціалістів у галузі демократії. Вона стала взірцем для програм стипендій у всіх трьох гілках федерального уряду, стипендіальних програм Білого дому і Верховного суду, була адаптована для використання в парламентських інституціях за кордоном.

Альберт-центр дослідження Конгресу, що реалізує діяльність у кількох напрямках. По-перше, пропонує унікальні академічні про-

³⁰ Інститут парламентаризма и предпринимательства. URL: <https://ipp.by/institut/ob-institute>

грами навчання в конгресі як на рівні випускників (магістрів), так і на рівні бакалавріату, включаючи стипендії аспірантів. По-друге, Центр передбачає оригінальні стипендії для викладачів і студентів по різних аспектах політики і конгресу. По-третє, він виступає важливим ресурсом з історії конгресу, насамперед через діючий на його базі архів та збірник документів. І, нарешті, Центр сприяє більш широкому розумінню діяльності Конгресу через програму інформування громадськості, яка включає в себе серії лекцій, виставки і публікації.

Міжнародний центр вчених імені Вудро Вільсона, що організовує семінари для вчених по різних аспектах політичного процесу в Конгресі. Кожний семінар передбачає участь чинних чи колишніх членів чи співробітників конгресу від кожної партії; дослідника-доповідача, який готує статтю (доповідь) по проблемі обговорення; представника преси. Крім того, традиційно в семінарах бере участь директор проєкту по конгресу, який готує вступне есе, щоб висвітлити семінар в історичному контексті.

Центр В. Форда з дослідження державної політики, який підтримує дослідження і програми з питань державної політики і конгресу. Центр співробітничав з викладачами університету Кентуккі, що є залученими до викладання і дослідження тем у зазначених галузях. Центр спеціалізується на розробці суспільних і загальноосвітніх програм і виставок з питань державної політики і політики конгресу. Ці ресурси є доступними в університеті, а також інших закладах і агенціях Кентуккі.

Центр державного управління Дж. С. Стенніса, що є федеральною агенцією законодавчої влади, утвореною конгресом у 1988 р. для просування й зміцнення лідерства у сфері державної служби в США. Центр має зв'язки з університетом штату Міссісіпі, має офіс на Капітолійському пагорбі (округ Колумбія).

Прикладом центрів вивчення парламенту може бути й Велика Британія, що представляє такі інституції:

Міжнародний центр парламентських досліджень, що реалізує діяльність для формування ефективної політики та управління через поширення взаємодії між парламентами, урядами та іншими акторами суспільства.

Головна увага центру зосереджена на поширенні прав і можливостей людського капіталу. З цією метою Центр організовує реалізацію навчальних програм, конференцій і політичних дискусій для вирішення актуальних питань державної політики на міжнародній арені, в Європі і у Великій Британії. Ці заходи забезпечують форум для обговорення політики, дебатів, налагодження зв'язків та консолідації зусиль щодо застосування передової міжнародної практики.

Центр британського конституційного права та історії, що здійснює наукові дослідження та аналіз політики з конституційних питань. Центр сприяє встановленню стипендій шляхом розробки навчальних курсів, проведення публічних лекцій і семінарів, а також реалізації досліджень у рамках законодавчої діяльності і конституційного права. Центр співробітничав з іншими інституціями і особами, орієнтованими на вивчення конституційних проблем...

Зазначені центри, зрозуміло, не вичерпують усього переліку інституцій, що є орієнтованими на дослідження представницької влади (конгресу) в США, чи (парламенту) у Великій Британії. Втім, вони є показовими для України, що стоїть перед необхідністю дослідження парламентаризму як напряму науки і політичної практики. Характерно, що за дев'яти скликань Верховної Ради незалежної України жоден склад парламенту не став показовим в аспекті реалізації дієвої законодавчої політики чи представницьких функцій. Перманентно проблемою більшості парламентів на рівні I–VIII скликань ставало опрацювання політичного курсу держави в контексті інтересів більшості суспільства. Водночас монобільшість Верховної Ради України IX скликання також не стає прикладом дієвої законодавчої і представницької влади, оскільки втрачає здатність критичного осмислення виконавчої влади та реалізації контролюючих функцій відносно неї.

Наукове дослідження діяльності парламенту в аспекті подальшого розвитку демократії в Україні вимагає не тільки збереження вже існуючих наукових і освітніх центрів (прикладом якого є кафедра парламентаризму і політичного менеджменту НАДУ), а й утворення нових (на кшталт центрів західних демократій) з метою осмислення шляхів подальшого демократичного розвитку суспільства. Утім, можна погодитись із думкою В. Гошовської, що вітчизняна наукова

спільнота здатна виробити власну думку щодо розвитку вітчизняного парламентаризму, а не лише дослухатися до думки іноземних експертів³¹. Як перспектива дій у цьому напрямі – ентузіазм вчених і практиків, зусилля на підтримку наукових досліджень з боку урядовців і громадськості, зацікавлених у розвитку парламентаризму як умови подальшого ствердження демократії в Україні.

Як *висновок* зазначаємо, що в Україні потрібно сформувати систему політичної освіти, яка має забезпечити формування демократичного типу політичної культури у її політично активних громадян та демократичну державу в цілому. Її змістом мають бути наповнені освітньо-професійні програми з політології, публічного управління та адміністрування, права тощо. Прикладом такої інтегрованої освітньо-професійної програми, що представляє систему політичної освіти у закладі вищої освіти, може бути програма з «Парламентаризму і парламентської діяльності», яка викладалася в Національній академії державного управління при Президентові України упродовж багатьох років і яка має знайти своє продовження в інших закладах вищої освіти України.

Її основою має стати сучасна вимога держави щодо підготовки нової генерації фахівців, яких потребує парламентсько-президентська форма правління, а також – компетентнісна рамка політико-управлінського лідера, визнана на світовому рівні, зокрема на рівні Гарвардського університету, яка ґрунтується на поведінковому підході і включає компетентності, що: розкривають сутність парламентаризму у публічному управлінні як способі політичної організації державної влади на засадах представницької демократії; характеризують практичний вимір представницької демократії як основу участі фахівців у публічному управлінні; забезпечують досягнення результатів шляхом оволодіння аксіологією і технологією парламентської діяльності.

³¹ Парламентаризм не можна підміняти провокуючими технологіями.
URL: <http://www.golos.com.ua/article/309179>

3.3. Неформальні об'єднання як приклад учасницької демократії (на прикладі Конгресу США)

Серед значного кола форм участі суб'єктів політичного процесу на особливу увагу можуть заслуговувати ті з них, які не мають формалізованого характеру, залишаючись при цьому виразниками інтересів певних груп населення або, принаймні, певних груп політичної еліти. Так, на особливий інтерес у цьому контексті може заслуговувати організація неформальних об'єднань у Конгресі США, що, функціонуючи з ініціативи конгресменів, підпорядковуються водночас – відповідно до традицій або ствердженої регуляції – певним нормам своєї діяльності. В колі уваги – сучасна роль організацій-членів Конгресу (Congressional Member Organizations, CMOs) у Палаті представників, а також неформальних груп членів у Палаті представників, Сенаті та в обох палатах конгресу. Як правило, ці групи називаються кокусами, хоча більш слушним є сприйняття цих утворень як неформальних організацій-членів, на відміну від офіційних партійних кокусів.

Традиція конгресменів проводити неформальні зібрання для просування спільних інтересів за межами офіційного комітету і політичних партійних систем була започаткована в США від найбільш ранньої історії країни. Прикладами формування таких груп у Конгресі можна вважати, наприклад, т.зв. «Яструбів війни» і «Невидимих», діяльність яких сприяла оголошенню війни проти Великобританії 1812 року³². У 1840-х роках група аболіціоністів в якості неформальної групи Конгресу працювала у напрямі заборони і відміни рабства³³.

Одним із видатних неформальних утворень Конгресу США середини XX ст. стала заснована в 1959 р. Демократична дослідницька група (DSG), яка вважається багатьма спостерігачами першою суцільною неформальною організацією-членом. Вона була сформована помірними і ліберальними демократами Палати представників для

³² Hammond S. W. Congressional Caucuses in National Policy Making. Baltimor, London: The John Hopkins University Press, 2001. 258 p.

³³ Stevens A. G., Jr., Miller A. H., Mann T. E. Mobilization of Liberal Strength in the House, 1955–1970: The Democratic Study Group. *The American Political Science Review*. 1974. Vol. 68. Is. 2. P. 667–681.

протидії впливу південних консервативних демократів, які очолювали на той час багато комітетів³⁴. На організаційних зборах групи у 1959 р. були присутні 40 членів. На початку 1970-х рр. кількість DSG становила 170 членів, в середині 1970-х рр. – приблизно 225 членів, в 1980-х рр. – до 250 членів, що сплачували внески³⁵.

Спочатку зустрічі DSG були зосереджені на проведенні брифінгів по законодавчих питаннях для конгресменів і розробці стратегії щодо незавершеного законодавства. Пізніше DSG, отримавши вплив у Палаті, використовувала оплачуваний персонал для створення дослідницьких та політичних аналізів. Брифінги співробітників DSG та інформація про заплановані голосування в залі стали важливим матеріалом для багатьох членів групи, особливо тих, хто не входив до комітету із законодавства³⁶.

У 1966 р. сенатори Дж. Джавіц, Дж. Кларк і Дж. Макговерн і конгресмен Палати Р. Кастенмайер об'єднали позапартійних членів Конгресу за мир через право (MCPL) для просування своїх поглядів на зовнішню і оборонну політику з приводу ескалації конфлікту у В'єтнамі. Один з її членів, конгресмен П. МакКлоскі, заявив: «... значна функція, яку виконує об'єднання, полягає в тому, що воно дає нам джерело знань і можливість для самоінформування поза офіційною роботою комітету... По суті, це повстанська організація. Ми повстаємо проти тісних зв'язків між адміністрацією та головами комітетів, які мають монополію на інформацію»³⁷.

Втім, якщо на етапі 1960-х рр. Демократична дослідницька група (DSG) і Група позапартійних членів Конгресу за мир через право (MCPL) були чи не єдиними неформальними групами-членами в Конгресі (які досягли видимого та стійкого статусу в рамках законодавчої організації), то вже до 1980 р. кількість неформальних організацій-членів зросла до 59, не враховуючи класових клубів. Дослідники пов'язують це з тим, що для кола конгресменів, які вважали, що діючі

³⁴ Stevens A. G., Jr., Miller A. H., Mann T. E. Mobilization of Liberal Strength in the House, 1955–1970: The Democratic Study Group. *The American Political Science Review*. 1974. Vol. 68. Is. 2. P. 667–681.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Caldwell Ch. F. Government by Caucus: Informal Legislative Groups. *The Journal of Law & Politics*. 1989. Vol. V. Is. 3. P. 625–655.

інституційні механізми перешкоджають їхнім особистим або політичним цілям, неформальні організації-члени надавали альтернативну систему політичної роботи, яка забезпечувала більші можливості для індивідуальної спеціалізації в політиці, формування інтересів учасників групи та роботи з колегами-однодумцями³⁸.

Наступним таким періодом стали 1990-ті рр., що виявили необхідність в умовах формування нового світового порядку активного включення Конгресу в процес опрацювання політики. Так, саме 1970-ті і 1990-ті рр. стали особливими етапами у процесі становлення та розвитку неформальних об'єднань у Конгресі із зусиллями конгресової адміністрації врегулювати та унормувати їх діяльність.

Водночас, оскільки кількість неформальних організацій-членів зростала протягом 1970-х років, кілька членів і політичних організацій закликали до регулювання цих груп, стверджуючи, що вони діяли значною мірою поза досяжністю правил етики і не підлягали будь-якому прямому нагляду Конгресу³⁹. У вересні 1977 р. Комісія з адміністративного нагляду Палати представників закликала неформальні групи-члени «нести відповідальність за витрати державних коштів». Для досягнення цієї мети комісія сформувала рекомендації для неформальних організацій-членів у цілому і створила рекомендовані критерії для груп, які прагнуть визнання Палатою представників із здобуттям статусу організацій законодавчої служби (Legislative Service Organizations, LSOs)⁴⁰. В липні 1979 р. Комітет з питань адміністрації Палати представників видав перші правила, що мали регулювати діяльність неформальних груп-членів як організацій законодавчої служби. Вони надавали право неформальним групам-членам отримувати виплати на найм допоміжного персоналу, надбавки за офіційні витрати, офісні приміщення, обладнання тощо⁴¹.

³⁸ Hammond S. W. Congressional Caucuses in National Policy Making. Baltimore, London: The John Hopkins University Press, 2001. 258 p.

³⁹ Congressional Member Organizations: Their Purpose and Activities, History, and Formation. August 11, 2015. URL: https://www.everycrsreport.com/files/20150811_R40683_cf389ae32c550903b3202cb85adcfbb95b70548b.html

⁴⁰ Congressional Member Organizations (CMOs) and Informal Member Groups: Their Purpose and Activities, History, and Formation. Updated January 23, 2019. URL: <https://fas.org/sgp/crs/misc/R40683.pdf>

⁴¹ Там само.

Утім, оскільки LSOs не підпадали під дію правил Палати представників щодо витрат державних коштів, кілька експертних організацій стверджували, що зазначені організації можуть завадити діяльності Палати. Одна позаконгресова організація, зокрема, повідомляла Комітет з питань адміністрації Палати представників, що те, що законодавцям і їх штабам заборонено робити особисто, тепер вони в змозі робити як група. Зокрема, неформальні групи Палати можуть отримувати необмежену суму коштів від лобістських груп з особливими інтересами; вони можуть не повідомляти про надходження від заходів зі збору коштів як внесків на кампанію; можуть отримувати внески від іноземних урядів, нетендерні гранти від федеральних агентств тощо... Усі ці заходи, якщо б вони проводились конгресменом індивідуально, явно були б заборонені правилами Палати представників або федеральним законодавством.

У вересні 1981 р. Комітет з питань адміністрації Палати представників сформував спеціальний підкомітет з питань організації законодавчої служби. У жовтні 1981 р. підкомітет провів слухання і прийняв кілька рекомендацій щодо регулювання LSOs, які включали, зокрема, такі положення: організаціям (LSOs) заборонялось отримувати доходи або внески як готівкою, так і в натуральній формі з будь-якого джерела (крім Конгресу або його членів, або зі своїх особистих рахунків), за винятком можливості скористатися перевагами освітніх стажувань, стипендій або волонтерських програм (коли програми в першу чергу приносять освіту інтернам, членам наукових співтовариств або волонтерам). LSOs могли поширювати будь-який звіт, аналіз або інші дослідницькі матеріали, підготовлені іншими особами, якщо інформація про особу або організацію, яка є автором роботи, розголошується повністю⁴².

Протягом 1980-х рр. і на початку 1990-х рр. кількість неформальних організацій-членів Палати представників, як правило, продовжувала збільшуватися, хоча кількість LSOS залишалася досить стабільною. У 1990 р., на рівні 101-го Конгресу, наприклад, було зареєстровано 30 LSOs і 63 неформальні групи членів Палати представни-

⁴² Congressional Member Organizations: Their Purpose and Activities, History, and Formation. August 11, 2015. URL: https://www.everycrsreport.com/files/20150811_R40683_ef389ae32c550903b3202cb85adcfbb95b70548b.html

ків⁴³. Окремі конгресмени та політичні організації в той же час ставили під сумнів фінансову сумлінність певних LSOs, стверджуючи, що поквартальні фінансові звіти, які подавались цими структурами, були неповними, оманливими або подавались із запізненням. При цьому ці групи не стикались з будь-якими санкціями за порушення норм фінансування з боку Палати представників⁴⁴.

Окремі конгресмени та політичні організації активно виступали проти зв'язків LSOs із зовнішніми групами та афілійованими фондами, стверджуючи, що ці відносини мають сумнівний характер. Схожу позицію висловлювали ЗМІ, звертаючи увагу на прояви непотизму та кроніму в призначенні витрат та кадрових рішеннях LSOs, використання ними коштів платників податків на цілі, які зазвичай заборонені або вимагають попереднього схвалення. Деякі дослідники висловлювали занепокоєння до того ж щодо децентралізаційного впливу LSOs на процес формування політики Конгресу⁴⁵.

У відповідь на занепокоєння політиків і громадськості з приводу фінансової діяльності LSOs, Комітет з питань адміністрування Палати представників видав у серпні 1993 р. нові вимоги до фінансового обліку організацій, що почали діяти з 1 січня 1994 р. Нові правила:

- підпорядкували фінансове управління LSOs Офісу фінансів Палати представників (усунення окремих банківських рахунків LSO за межами Конгресу), включаючи ваучери на заробітну плату та витрати;
- підпорядкували співробітників LSOs правилам етики Палати представників;

– зобов'язали LSOs подати річні звіти, що розкривають грошові витрати організації⁴⁶.

⁴³ Congressional Member Organizations (CMOs) and Informal Member Groups: Their Purpose and Activities, History, and Formation. Updated January 23, 2019. URL: <https://fas.org/sgp/crs/misc/R40683.pdf>

⁴⁴ Mason D., Greenberg D. New House Rules: A Victory For Congressional Reform. URL: <https://www.heritage.org/political-process/report/new-house-rules-victory-congressional-reform>

⁴⁵ Ripley R. B. Congress: Process and Policy. 3rd ed. New York : W.W. Norton & Company, 1983. 473 p.

⁴⁶ Singh R. The Rise and Fall of Legislative Service Organizations in the United States Congress. *Journal of Legislative Studies*. 1996. № 2(2). P. 79–102.

Зміна керівництва Палати представників і партійного контролю після виборів 1994 р. зумовила подальші реорганізаційні зміни щодо організацій-членів Палати представників шляхом ліквідації LSOs та створення CMOs. На той час нараховувалось 28 LSOs, причому 16 з них мали офісні приміщення Палати, в першу чергу, в офісних будівлях Форд Хауз (Ford House). 6 грудня 1994 р. новообраний спікер Палати представників Н. Гінґріч оголосив, що Республіканська конференція Палати представників прийняла резолюцію про заборону LSOs. Члени Палати представників, як і раніше, могли формувати групи для своїх цілей, але без їх інституційного фінансування⁴⁷.

Слід зазначити, що конгресмени з нової партії меншості та члени існуючих на той час LSOs, включаючи Демократичну дослідницьку групу, Чорний кокус Конгресу, Іспаномовний кокус Конгресу, кокус Конгресу з питань жінок, виступили проти розпуску LSOs. Більше 150 членів Демократичної дослідницької групи, яка мала 18 штатних працівників і бюджет у розмірі 1,6 млн дол. США у 1993 р., підписали лист у грудні 1994 р. до новообраного спікера, стверджуючи, що заборона LSOs була «спробою цензури протилежних поглядів та запереченням основного джерела інформації для партії меншості, коли починається жорсткий законодавчий графік»⁴⁸. Втім, незважаючи на зазначене, LSOs були ліквідовані шляхом прийняття відповідних рішень Палатою представників 104-го Конгресу, орієнтованих на скасування попередніх сертифікатів LSOs з вимогою цим структурам припинити фінансові витрати та звільнити офіси.

Водночас 8 лютого 1995 р. комітет з адміністрації Палати представників видав нові положення, що визначили статус *організацій-членів Конгресу* (CMOs) та регулювали їх діяльність. Ініціатори формування CMO повинні були вказати назву організації, заяву про мету, прізвища та зайнятість посадовців, а також ім'я будь-якого співробітника (включаючи спільних співробітників), призначених для роботи над питаннями CMO. Учасники не могли використовувати кошти зі

⁴⁷ Congressional Member Organizations (CMOs) and Informal Member Groups: Their Purpose and Activities. History, and Formation. Updated January 23, 2019. URL: <https://fas.org/sgp/crs/misc/R40683.pdf>

⁴⁸ Love, A. A. LSO Money: Where Will It All Go? *Roll Call*. 1994. December 8. P. 1, 21.

своїх офіційних надбавок для підтримки діяльності CMO або надавати свої відверті кредити CMO. Групи не могли приймати кошти або ресурси із зовнішніх груп або окремих осіб для підтримки своєї діяльності. Проте конгресмени могли використовувати для цієї мети свої власні кошти⁴⁹.

Більшість (а саме 23 з 28 CMOs) були реорганізовані та продовжували працювати або як неформальна група членів (8), або як CMO (15). Чотири LSOs були розформовані, в тому числі один став приватною некомерційною організацією, а інший передав свої дослідницькі обов'язки Республіканській конференції Палати представників. Ще один LSO був поглинутий Демократичним кокусом Палати представників⁵⁰.

Деякі сучасні політичні оглядачі вважали, що заборона LSOs у 1995 р., можливо, сигналізувала про кінець, або, принаймні, значне скорочення кількості, ролі та впливу неформальних організацій-членів Конгресу. Натомість кількість CMOs та неформальних груп членів наприкінці 1990-х і на початку 2000-х рр. продовжувала зростати. Це свідчить про те, що, незважаючи на обмеження щодо засобів підтримки цих організацій, вони зберегли важливу роль у процесі формування політики Конгресу. Так, показово, що протягом останніх десятиліть чисельність CMOs та неформальних груп-членів різних типів збільшилася більш ніж удвічі із 350 структур у Конгресі 108-го скликання (2003–2005) до 854 у Конгресі 115 (2017–2019) скликання⁵¹. Показовим є й збереження впливів зазначених організацій при тому, що багато членів Конгресу продовжують вважати свою участь у неформальних групах членів та CMOs вигідною для досягнення своїх законодавчих та представницьких цілей.

Неформальні організації-члени, як показує досвід 2000-х і 2010-х рр., зазвичай продовжували існувати як форуми для обгово-

⁴⁹ Dilger, R. J. Congressional Member Organizations: Their Purpose and Activities, History, and Formation. URL: https://www.everycrsreport.com/files/20100628_R40683_d24cfb3d49da21d4a94125b69ad652a7979ecabb.pdf

⁵⁰ Gertzog I. N. Women and Power on Capitol Hill: Reconstructing the Congressional Women's Caucus. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2004. 197 p.

⁵¹ Congressional Member Organizations (CMOs) and Informal Member Groups: Their Purpose and Activities. History, and Formation. Updated January 23, 2019. URL: <https://fas.org/sgp/crs/misc/R40683.pdf>

рення ідей та потенційної діяльності, пов'язаної з державною політикою або представницькими міркуваннями. Групи можуть брати участь у законодавчій діяльності (виступати із законодавчою ініціативою або на підтримку чи непідтримку законодавчих ініціатив); забезпечувати навчання членів та персоналу групи з політичних питань або генерувати більш широку обізнаність громадськості з цих питань. Групи проводять регулярні зустрічі членів або співробітників для обміну інформацією та розробки законодавчої стратегії. Багато неформальних організацій-членів також запрошують зовнішніх спікерів і групи підтримки своїм членам⁵². Деякі неформальні організації-члени можуть мати відносно вузький законодавчий інтерес або мету. Інші групи можуть мати більш широку сферу діяльності і вирішувати численні питання, що викликають занепокоєння в конкретному географічному регіоні, економічному секторі або узагальненій сфері політики.

Узагальнюючи, зокрема, функціональну спроможність і переваги неформальних організацій-членів, дослідники акцентують увагу, що такі організації в змозі:

- діяти і бути сформованими без попереднього прийняття спеціального законодавства або зміни норм Палати представників, Сенату або партії;
- служити засобом вирішення питань і політичних розбіжностей між комітетами, партіями або двома палатами;
- забезпечувати можливість комплексного та скоординованого підходу до питань, щодо яких юрисдикція комітету незрозуміла або фрагментована;
- проводити брифінги та використовувати інші засоби для надання членам інформації та аналізу з питань, що становлять інтерес;
- привертати увагу політиків і громадськості до питань, які, на думку членів групи, необхідно вирішувати;
- посилювати комунікативні відносини членів групи з виборцями певних округів⁵³.

⁵² Hammond, S. W. Congressional Caucuses in National Policy Making. Baltimore, London: The John Hopkins University Press, 2001. 258 p.

⁵³ Caldwell, Ch. F. Government by Caucus: Informal Legislative Groups in an Era of Congressional Reform. *The Journal of Law & Politics*. 1989. Vol. V. Is. 3. P. 625–655.

Досвід функціонування неформальних організацій дає підстави дослідникам виокремлювати (поряд із перевагами) й певні недоліки діяльності цих структур з погляду на суспільні інтереси в політичному процесі. Зокрема, дослідники стверджують, що неформальні організації-члени стали настільки численними (через процес формування майже з кожної окремої проблеми), що їх здатність ефективно впливати на діяльність Конгресу стає чим більше сумнівно. Серед проблемних аспектів зазначеного, зокрема:

- здатність неформальних об'єднань створювати конкуренцію з формальним керівництвом та структурою комітетів та їх функціями;
- перешкоджати законодавчому процесу або навіть підривати його через фрагментацію процесу реалізації політики Конгресу;
- сприяти певним особливим інтересам через надмірну роль неформальних підходів у законодавчому процесі⁵⁴.

Зазначене, як вважається, стало підґрунтям нових спроб законодавців унормувати діяльність неформальних утворень із виокремленням серед них, починаючи з 114-го Конгресу (2015-2017), т.зв. правомочних (визнаних) організацій-членів (Eligible Congressional Member Organizations, ECMOs) як доволі вузького кола формувань з поширеними повноваженнями. Члени таких організацій набули можливість призначати персональний офісний персонал для роботи від імені ECMOs та перераховувати призначені їм (представницькі) кошти як членів Палати на заробітну плату та витрати для цих працівників на спеціальний рахунок Палати щодо ECMOs. Щоб претендувати на статус ECMOs, група повинна була бути зареєстрованим СМОs в попередньому Конгресі за умов реалізації низки організаційних вимог. Починаючи з 2015 р. Комітет з питань адміністрації Палати представників ствердив список правомочних організацій-членів (ECMOs) для певних СМОs, кількість яких на період 2017–2019 становила чотири структури⁵⁵.

⁵⁴ Caldwell, Ch. F. Government by Caucus: Informal Legislative Groups in an Era of Congressional Reform. *The Journal of Law & Politics*. 1989. Vol. V. Is. 3. P. 625–655.

⁵⁵ Congressional Member Organizations (CMOs) and Informal Member Groups: Their Purpose and Activities, History, and Formation. Updated January 23, 2019. URL: <https://fas.org/sgp/crs/misc/R40683.pdf>

Втім, як стверджують дослідники, правомочність (визнаність) неформальних організацій може пов'язуватись не тільки із здобуттям ними особливого статусу, а й визнаним напрямом діяльності, який традиційно зумовлює вагомість структури в системі політичних впливів. Загалом дослідники виокремлюють шість категорій неформальних організацій-членів, хоча деякі з них можуть мати свою специфіку, що ускладнює їх сприйняття через визначені категорії або, навпаки, класифікує у вимірі кількох категорій. Серед існуючих категорій неформальних організацій-членів вирізняють групи, орієнтовані на:

- внутрішньопартійність (просування політичних поглядів однопартійців у складі політичної партії);
- особисті інтереси (як правило, зосереджені на широкому спектрі питань, які перебувають під юрисдикцією більш ніж одного комітету);
- промисловість (відстоювання інтересів конкретної галузі);
- регіональний рівень (відстоювання інтересів конкретного регіону);
- рівень штату/округу (відстоювання інтересів конкретного штату або регіону);
- рівень національної меншини / виборчої групи або округу (відстоювання інтересів окремих груп виборців, таких як жінки, меншини, ветерани)⁵⁶.

Так, конгресмени, які приєднуються до внутрішньопартійних організацій-членів, використовують, як правило, своє членство як форум для обміну інформацією та розробки законодавчої стратегії з колегами по партії, які поділяють їх політичну ідеологію⁵⁷.

Організації-члени з особистих інтересів на прикладі кокусів спортсменів, як правило, зосереджуються на підвищенні обізнаності громадськості та Конгресу з конкретизованих питань (переважно) внутрішньої політики, пропонуючи – через порядок денний – нові підходи до їх вирішення.

СМОs, які зосереджуються на питаннях, що представляють інтереси окремих галузей, таких як Конгресовий автомобільний кокус,

⁵⁶ Hammond S. W. Congressional Caucuses in National Policy Making. Baltimore, London: The John Hopkins University Press, 2001. 258 p.

⁵⁷ Там само.

Конгресовий суднобудівний кокус і Конгресовий сталевий кокус, як правило, залучають членів, які рішуче налаштовані просувати інтереси конкретизованого підприємництва.

Регіональні СМОs, такі як Коаліція Північно-Східно-Середнього Заходу в Конгресі або кокус Заходу в Конгресі, а також СМОs окремого штату / округу, таких як Каліфорнійська демократична делегація Конгресу, як правило, зосереджені на просуванні законодавчих ініціатив, які, на їхню думку, допоможуть відповідному регіону або штату (округу).

СМОs національної меншини (виборчої групи/округу), такі як Чорний кокус Конгресу, Іспаномовний кокус Конгресу або Іспаномовна конференція Конгресу, як правило, орієнтовані на обмін інформацією, підвищення обізнаності громадськості і Конгресу щодо проблем певних національних груп, реалізацію відповідної законодавчої ініціативи⁵⁸.

Прикладом зазначеного типу СМОs є й український кокус Конгресу (Congressional Ukrainian Caucus, CUC) як двопартійне об'єднання в Палаті представників Конгресу США, утворене 1997 року з місією побудови міцніших двосторонніх відносин між Україною та США⁵⁹.

2015 р. було утворено Український кокус у Сенаті США (Senate Ukraine Caucus, SUC) – двопартійну групу підтримки України у Сенаті Сполучених Штатів Америки. Своїм завданням група визнає «поглиблення політичних, військових, економічних та культурних зв'язків між Сполученими Штатами та Україною». Серед питань, якими успішно опікується кокус (з погляду на реальні рішення Конгресу США), є військова та безпекова допомога Україні⁶⁰.

Так, щодо неформальних угруповань сучасного Конгресу США, то їх впливовість навряд чи може викликати заперечення. З погляду дослідників і реальної практики, неформальні організації стали

⁵⁸ Hammond S. W. Congressional Caucuses in National Policy Making. Baltimore, London: The John Hopkins University Press, 2001. 258 p.

⁵⁹ Sawkiw, M. House of Representatives forms Congressional Ukrainian Caucus. Ukrainian National Information Service. URL: <http://www.ukrweekly.com/old/archive/1997/279714.shtml>

⁶⁰ Matishak, M. (February 9, 2015). Senators launch Ukraine Caucus. *The Hill*. URL: <https://thehill.com/policy/defense/232192-senators-launch-ukraine-caucus>

традиційною частиною законодавчого процесу Сполучених Штатів. Вони можуть створювати форуми для різних точок зору, нових ідей політики або більш конкретних складових проблем. Втім, щодо функціонального спрямування неформальних організацій, то їх орієнтованість на суспільні інтереси зумовлюється значним колом регуляторних норм – від організаційних та етичних засад функціонування до фінансового контролю щодо їх діяльності. Зазначена практика має враховуватись у процесі реформ парламентської діяльності в Україні, де на порядку денному залишається подолання корупційних впливів на парламент, посилення відповідальності народних депутатів перед виборцями, пошук підходів до реалізації політики, яка слугуватиме соціально-економічному та політичному прогресу суспільства.

3.4. Досвід країн демократичного транзиту з формування політичного лідерства

У зв'язку з тим, що в Україні активно відбуваються процеси формування демократії, зокрема у зв'язку з підписанням Угоди про асоціацію з ЄС, процесами лібералізації внутрішніх ринків, стандартизацією нормативних актів у галузі забезпечення якості продукції, розвитком малого та середнього бізнесу, децентралізації та приватизації, запровадження підзвітності уряду шляхом інтеграції ІКТ у сферу державного управління, важливого значення набуває досвід країн демократичного транзиту з формування політичного лідерства. Адже формування демократії супроводжується політичною лібералізацією та, як наслідок, її економічною складовою. У результаті – економічне зростання істотно залежить від національного лідера, проголошених ним цінностей, ідеології та підтримки політики в суспільстві.

Для проведення статистичного аналізу формування політичних лідерів нами розглянуто досвід таких постсоціалістичних країн, як Словенія та Польща, оскільки вони пережили успішний демократичний перехід. Крім того, було проведено аналіз важливості політичних лідерів Грузії з точки зору розвитку демократичних процесів. Ця країна, на наш погляд, є прикладом соціалістичної республіки, що характеризується процесом демократичного транзиту, подібним до України, а також рівнем соціально-економічного розвитку, особливо

в період 1990–2000 рр. Крім того, хоча в Польщі та Словенії перехід до демократії відбувся за рахунок економічної лібералізації та європейської інтеграції, тоді перехідні процеси в Україні та Грузії більшою мірою обертаються навколо повільної демократичної лібералізації та повернення до авторитарних режимів, залежно від поточного політичного лідера.

Вибір саме цих країн для статистичного аналізу базується на двох основних критеріях:

- соціалістичні країни, які були демократизовані;
- подібний рівень соціально-економічного розвитку (табл. 3.3).

Таблиця 3.3. Показники соціально-економічного розвитку країн демократичного транзиту

Показник	Грузія		Польща		Словенія		Україна	
	2000	2019	2000	2019	2000	2019	2000	2019
Безробіття, загальна (% від загальної кількості робочої сили) (змодельована оцінка МОП)	10,82	11,57	16,31	3,28	6,92	4,45	11,71	8,19
Приріст населення (річний%)	-1,94	-0,17	-1,04	-0,01	0,30	0,68	-1,01	-0,53
Горілки (% ВНП)	62,66	118,65	60,87	106,36	103,95	159,03	119,86	90,17
Зростання ВНП (річний%)	1,84	4,98	4,56	4,54	3,67	3,18	5,90	3,23
Прямі іноземні інвестиції, чистий приплив (% ВНП)	4,30	7,67	5,42	2,42	0,67	3,16	1,90	3,79
Інфляція, споживчі ціни (річний%)	4,06	4,85	9,90	2,23	8,91	1,63	28,20	7,89
Прямі іноземні інвестиції, чистий відплив (% ВНП)	0,11	1,78	0,00	0,80	0,32	1,60	0,00	0,40

Джерело: Світовий банк (2021)⁹¹.

⁹¹ World Bank, GDP growth (annual %), 2021. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/ny.gdp.mktp.kd.zg?view=chart>. (Accessed: 30.05.2020).

На першому етапі дослідження було обрано показники взаємозв'язку між політичним лідерством та розвитком демократії. Дані Всесвітнього опитування цінностей (ВОЦ 6) за період 2010–2014 рр. використовувались для статистичної оцінки взаємозв'язку між політичним керівництвом та демократичним розвитком вибраних країн. Вони були такими:

1. У Польщі було проведено випадкове опитування громадян щодо цінностей у січні–лютому 2012 р. Центром дослідження громадської думки. Метод збирання даних: Інтерв'ю віч-на-віч. Вибірка включала 2400 громадян, з яких 966 респондентів повністю відповіли на запитання (рівень відповіді 40,3 %).

2. У Словенії було проведено випадкове опитування громадян щодо цінностей у березні – червні 2011 р. Вибірка включала 1069 випадково опитаних громадян віком від 18 років.

3. У Грузії в грудні 2014 р. проведено опитування 1202 громадян шляхом покрокового пропорційного випадкового відбору широкої громадськості.

4. В Україні опитування було проведене Інститутом економіки та прогнозування Національної академії наук України в грудні 2011 р. Вибірка включала 1500 осіб віком від 18 років.

Вищезазначені опитування містили блок питань щодо демократичного розвитку країни та оцінки політичної системи / політичного лідера, які були включені як основні показники для досягнення мети та перевірки гіпотези. Для подальшого статистичного аналізу були обрані такі показники:

1. Довіра: Політичні партії: 1–4, де 1 – «цілком довіряю», 2 – «до певної міри довіряю», 3 – «не дуже довіряю», 4 – «взагалі не довіряю».

2. Тип політичної системи: наявність сильного лідера: 1 – дуже хороший, 2 – досить хороший, 3 – досить поганий, 4 – дуже поганий.

3. Тип політичної системи: наявність експертів, які приймають рішення: 1 – дуже добре, 2 – досить добре, 3 – досить погано, 4 – дуже погано.

4. Тип політичної системи: наявність армії: 1 – дуже добре, 2 – досить добре, 3 – досить погано, 4 – дуже погано.

5. Тип політичної системи: наявність демократичної політичної системи: 1 – дуже добре, 2 – досить добре, 3 – досить погано, 4 – дуже погано.

6. Демократія: люди обирають своїх лідерів на вільних виборах: шкала оцінок 1 – 10, де шкала «1» означає «не важливо для демократії», а «10» – «дуже важливо для демократії».

7. Важливість демократії: де «1» означає «зовсім не важливо», а «10» – «дуже важливо».

8. Наскільки важливе демократичне керування цією країною сьогодні: де «1» означає «зовсім не важливо», а «10» означає «дуже важливо».

Статистичний аналіз проводився в програмному середовищі SPSS Statistica 22.0 із використанням середнього, мінімального та максимального відхилень від середнього для оцінки впливу політичного лідера на формування демократії та його підтримку населенням різних країн. Кореляційний аналіз обраних показників був використаний для оцінки взаємозв'язку між політичним керівництвом та демократичним розвитком. На другому етапі дослідження був проведений кількісний аналіз показників розвитку демократії та економічного зростання в країнах за періоди 1991–2000, 2000–2010 та 2010–2019 рр., коли відбувалися активні процеси зміни національних політичних лідерів. Аналіз проводився на основі таких даних:

The Economist Intelligence Unit Limited, (2021)⁶², загальний бал Індекс демократії, 2020; Індекс демократії в Грузії, Польщі, Словенії та Україні, 2006–2019.

Світовий банк (2021)⁶³, зростання ВВП (річний %) у Грузії, Польщі, Словенії та Україні, 1991–2019.

Як результат, у Польщі трансформація політичного режиму розпочалася у 1989 р. шляхом переходу до ринкової економіки та інтеграції до ЄС, переходу до демократії. Першим фактором стали процеси політичної трансформації в країні наприкінці 1980-х. Політичні лідери партії «Солідарність», сконцентрувавши владу у своїх руках, почали руйнувати колишню авторитарну політичну систему, одночасно створюючи конституційні та правові основи політичної демократії.

⁶² The economist intelligence unit limited. Democracy Index 2020. 2021. URL: <https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2020-download-success> (accessed: 30.05.2020).

⁶³ World Bank. GDP growth (annual %). 2021. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/ny.gdp.mktp.kd.zg?view=chart>. (accessed: 30.05.2020).

Як було оголошено, керівництво республіки мало шанс «повернутися до Європи», вступити до західноєвропейських інституцій. Другим фактором, що впливав на посилення проєвропейського вектора у польській політиці, були соціально-економічні зміни. У 1989 р. була опублікована економічна програма, розроблена групою економістів на чолі з міністром фінансів Л. Бальцеровичем (1989–1991 рр.). У документі проголошено, що метою країни є перехід від *соціалістичної до ринкової* економіки.

Політичні лідери Польщі встановили глобальну демократизацію країни в 1989–1994 рр. та забезпечили формування країни як конституційної демократії з багатопартійною політичною системою. При цьому глобальні кризи вплинули на процеси демократизації, спричиняючи відхилення в періоди економічного спаду, відповідно змінюючи процеси європейської інтеграції. Сучасний етап політичного керівництва Польщі характеризується високим рівнем попультизму, зниженням рівня політичного впливу та розвитку країни через прихід до влади правих радикалів. Популістські лідери прагнуть зменшити рівень впливу ЄС на функціонування уряду, підвищити рівень власного контролю над політичною системою з метою посилення авторитарного політичного контролю.

Політична система сучасної Польщі має надзвичайно конфліктний характер, що виявляється у різкому протистоянні між владою та опозицією, як парламентською, так і протестною. Громадяни мають позитивний вплив на політичний процес у Польщі у формі спільних колективних дій. Ця особливість не тільки визначила характер переходу від соціалізму, але й суттєво впливає на сучасні конфлікти. Громадські рухи стали новими політичними гравцями, оскільки виступають проти ініціатив правлячої партії «Право і справедливість», очолюваної консерватором Я. Качинський. У цілому в Польщі спостерігається вищий середній рівень довіри до політичних партій із відхиленням в 0,609 (табл. 3.4).

Для порівняння, у Словенії рівень довіри до партій вищий; це 3,47 (табл. 5) з відхиленням у межах країни 0,575. Слабкими місцями політичної системи Польщі вважаються недостатньо сильні лідери: за оцінками населення, сила впливу лідера не визначає тип політичної системи (середнє значення показника становить 3,10 з відхиленням

Таблиця 3.4. Результати опитування в Польщі

	N	Мінімум	Максимум	Середнє значення	Стандартне відхилення
Довіра: політичні партії *	903	1	4	3,30	0,609
Політична система: наявність сильного лідера	893	1	4	3,10	0,799
Політична система: наявність експертів, які приймають рішення	863	1	4	2,01	0,658
Політична система: наявність армії	845	1	4	3,12	0,763
Політична система: наявність демократичної політичної системи	858	1	4	1,99	0,671
Демократія: люди обирають своїх лідерів на вільних виборах	909	1	10	8,73	2,139
Значення демократії	931	1	10	8,70	1,911
Наскільки демократично керується ця країна сьогодні	907	1	10	5,89	2,204

Джерело: Розроблено авторами на основі Всесвітнього опитування цінностей (ВОЦ 6) (2010–2014)⁶⁴.

0,799). При цьому думка про силу впливу лідера на тип політичної системи різнилася в межах країни. Громадяни Польщі вважають, що військовий режим не є ефективним для Польщі (середнє значення оцінки громадян становить 3,12 із відхиленням 0,763). На відміну від цього, респонденти більш схильні вважати, що не уряд, а експерти приймають рішення, які вони вважають найкращими для країни (середнє значення показника становить 2,01 із відхиленням 0,658). Польща також має добре розвинену демократичну політичну систему: за

⁶⁴ World values survey. WVS Wave 6 (2010–2014). URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp> (accessed: 30.05.2020).

оцінками громадян, середнє значення становить 1,99 із відхиленням 0,671. Вільні вибори спільноти політичних лідерів важливі для розвитку демократії (середнє значення 8,73), а життя в демократичній країні громадяни Польщі вважають надзвичайно важливим (середнє значення – 8,7). Водночас респонденти вважають Польщу недостатньо демократичною країною: рівень демократичного врядування оцінюється в 5,89 балів із 10 із відхиленням у 2,204.

Таблиця 3.5. Результати опитування у Словенії

	N	Мінімум	Максимум	Середнє значення	Стандартне відхилення
Довіра: політичні партії *	1038	1	4	3,47	0,575
Політична система: наявність сильного лідера	967	1	4	3,06	0,935
Політична система: наявність експертів, які приймають рішення	974	1	4	2,00	0,699
Політична система: наявність армії	980	1	4	3,68	0,572
Політична система: наявність демократичної політичної системи	96511012	1	4	1,93	0,760
Демократія: люди обирають своїх лідерів на вільних виборах	1048	1	10	8,57	2,134
Значення демократії	1035	1	10	8,11	2,171
Наскільки демократично керується ця країна сьогодні		1	10	4,65	2,296

Джерело: Розроблено авторами на основі Всесвітнього опитування цінностей (ВОЦ 6) (2010–2014)⁶⁵.

Для порівняння, подібні тенденції щодо типу політичної системи спостерігаються в Словенії. Згідно з точками зору респондентів,

⁶⁵ World values survey. WVS Wave 6 (2010–2014). URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp> (accessed: 30.05.2020).

політичні лідери в країні недостатньо сильні (середнє значення становить 3,06); не уряд, а експерти приймають рішення, які вони вважають найкращими для країни (середнє значення становить 2,00 із відхиленням 0,699). Словенія також має добре розвинену демократичну політичну систему: за оцінками громадян, середнє значення становить 1,93 з відхиленням 0,760. Респонденти вважають вільні вибори спільнотою політичних лідерів важливими для розвитку демократії (середнє значення 8,57), а життя в демократичній країні громадяни Словенії вважають надзвичайно важливим (середнє значення 8,11). Водночас словенські респонденти оцінюють рівень демократії в країні в 4,65 із відхиленням у 2,296, що набагато менше, ніж у Польщі.

У Грузії результати опитування суттєво відрізняються. Громадяни мало вірять у політичних лідерів та партії (середнє значення становить 3,06) (табл. 3.6). Однак рівень впливу політичних лідерів та їх сила розцінюється громадянами як значний (середнє значення становить 2,31 з відхиленням 1,058). Респонденти більш схильні вважати, що і уряд, і експерти приймають важливі для країни рішення (середнє значення становить 2,77 з відхиленням 0,919). При цьому громадяни відзначають надзвичайно негативний вплив військового режиму на політичну систему (середнє значення становить 3,45 із відхиленням 0,762); вони вважають демократичну політичну систему ефективною для розвитку країни.

Таблиця 3.6. Результати опитування у Грузії

	N	Мінімум	Максимум	Середнє значення	Стандартне відхилення
Довіра: політичні партії *	1144	1	4	3,06	0,737
Політична система: наявність сильного лідера	1066	1	4	2,31	1,058
Політична система: наявність експертів, які приймають рішення	1018	1	4	2,77	0,919
Політична система: наявність армії	1063	1	4	3,45	0,762
Політична система: наявність демократичної політичної системи	1070	1	4	1,61	0,741

Демократія: люди обирають своїх лідерів на вільних виборах.	1107	1	10	8,44	2,196
Значення демократії	1162	1	10	8,69	1,984
Наскільки демократично керується ця країна сьогодні	1145	1	10	4,83	1,972

Джерело: Розроблено авторами на основі Всесвітнього опитування цінностей (ВОЦ 6) (2010–2014)⁶⁶.

Результати опитування громадян України (табл. 3.7) схожі на результати Польщі, Словенії, Грузії за рівнем довіри до політичних партій (середнє значення становить 3,12 із відхиленням 0,784). Водночас українські респонденти відзначають, що сильний лідер, незалежний від парламенту та виборів, позитивно впливає на розвиток політичної системи. Громадяни також вважають, що як уряд, так і експерти приймають управлінські рішення (середнє значення 2,3); військовий режим негативно впливає на розвиток демократії (середнє значення - 3,31); демократична політична система ефективна для розвитку України (середнє значення 1,85).

Таблиця 3.7. Результати опитування в Україні

	N	Мінімум	Максимум	Середнє значення	Стандартне відхилення
Довіра: політичні партії *	1500	1	4	3,12	0,784
Політична система: наявність сильного лідера	1500	1	4	2,08	0,905
Політична система: наявність експертів, які приймають рішення	1500	1	4	2,30	0,842
Політична система: наявність армії	1500	1	4	3,31	0,767

⁶⁶ World values survey, WVS Wave 6 (2010–2014). URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp> (accessed: 30.05.2020).

Політична система: наявність демократичної політичної системи	1500	1	4	1,85	0,762
Демократія: люди обирають своїх лідерів на вільних виборах.	1500	1	10	8,43	2,152
Значення демократії	1500	1	10	7,89	2,355
Наскільки демократично керується ця країна сьогодні	1500	1	10	4,49	2,413

Джерело: Розроблено авторами на основі Всесвітнього опитування цінностей (ВОЦ 6) (2010–2014)⁶⁷.

Результати опитування виявили відмінності у типах політичних систем у Польщі та Словенії порівняно з Грузією та Україною. У всіх країнах рівень довіри та довіри до політичних партій низький. У той час як у Польщі та Словенії політичне керівництво не визнається чинником забезпечення розвитку демократії (3,10 та 3,06 відповідно), тоді як у Грузії (2,31) та Україні (2,08) громадяни більш схильні думати про значний вплив політичного лідерства на демократію та розвиток країни. Також були виявлені суттєві відмінності у рівні сприйняття демократичного характеру країн: у Польщі та Словенії громадяни оцінюють рівень демократії у політичній системі в 1,99 та 1,93; тоді як у Грузії та Україні – на рівні 1,61 та 1,85 відповідно.

Проведений аналіз сприйняття та формування політичного лідерства як чинника розвитку демократії показує, що в Польщі та Словенії цей фактор не справив значного впливу на демократичний транзит. Однак європейська інтеграція та економічна лібералізація стали визначальними факторами. Таким чином, за період 1991–2000 рр. ВВП Польщі зростав стабільними швидкими темпами із середньорічним приростом 3,81%, а ВВП на душу населення з 2235,5 дол. США у 1991 р. збільшився до 4501,5 дол. США у 2000 р.

⁶⁷ World values survey, WVS Wave 6 (2010–2014). URL: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp> (accessed: 30.05.2020).

Для порівняння, Грузія, де після Революції троянд 2003 р. розпочались активні реформи в усіх сферах політичної та економічної системи, досягла річного темпу зростання ВВП 5,96 % у 2000–2010 рр., Тоді як у 1991–2000 рр. темп зростання ВВП Грузії становив 7,36 %. Поряд з цим грузинські респонденти відзначили важливість сильного політичного лідера в демократичному розвитку. Це можна пояснити протестами по всій країні проти нинішнього політичного режиму. Мирні протести Грузії на підтримку опозиції М. Саакашвілі знаменують собою початок жорстких економічних та політичних реформ. Демократичні ідеали М.Саакашвілі стали основою для податкових реформ, правоохоронних реформ, подолання корупції, розвитку інфраструктури. Слід зазначити, що Польща та Словенія характеризуються більш стабільним рівнем економічного зростання, тоді як Грузія та Україна зазнають постійних економічних спадів, зокрема через зміну політичних лідерів.

Наприклад, прихід М. Саакашвілі до влади супроводжувався швидким економічним зростанням в Грузії, а після 2013 р. економічне зростання сповільнилося до 4,87 % щороку протягом 2010–2019 рр. Саакашвілі проголошував західноєвропейські демократичні цінності, які знаходили підтримку серед населення.

Приклад Грузії демонструє, як політичні демократичні цінності та ідеали лідерів визначають темпи економічних реформ та економічного зростання.

За підрахунками деяких видатних міжнародних інституцій, перехід Словенії до демократії, який розпочався на початку 90-х, був відносно швидким та надзвичайно успішним. Словенія стала лідером серед новостворених демократій Центральної та Східної Європи (ЦСЕ): країна вважалася «вільною» до середини 90-х рр., згідно з щорічним опитуванням Freedom House Nations in Transit (NIT) (БІЗ-НЕС ДОМА 2021). Таким чином, словенська держава була одночасно демократичною і здатною відповісти на виклики перехідного періоду. Економіка Словенії повернулася до свого курсу, і її політична та економічна інтеграція до Європейського Союзу (ЄС), включаючи прийняття спільної валюти, була успішною. Здавалося, Словенія має всі шанси зміцнити демократію, а стабільні показники економічного розвитку протягом 1991–2019 рр. можуть посилити ці політичні

процеси. Словенія продемонструвала високий рівень економічного та людського розвитку, традицію залучення соціальних суб'єктів на додаток до поширення нових суб'єктів у перехідний період, прийняття парламентської системи та доброзичливої підтримки з боку ЄС. Більше того, за винятком періоду трансформаційної депресії 1991–1993 рр., Словенія пережила досить сприятливий соціально-економічний розвиток у 90-х рр. та стабільне зростання без значних макроекономічних дисбалансів. Однак за останні роки демократичний розвиток сповільнився, а рейтинг країни щодо демократичного розвитку погіршився. Основними причинами є корупція в країні та зменшення політичної участі у виборах. У політичному житті явка виборців на парламентських виборах впала з 83 % на перших багатопартійних та вільних виборах у 1990 р. до 51 % у 2014 р. Як наслідок, задоволеність демократією та довіра до інституцій неухильно знижуються з середини першого десятиліття демократії в Словенії. До 2014 р. менше кожного десятого словенця були задоволені станом демократії в країні. Словенська демократія має ряд слабких місць, які посилюються під час економічних криз.

Політика уряду та цінності політичних лідерів цих країн не суттєво впливають на розвиток демократії. У країнах демократичного транзиту формування політичних лідерів не справило значного впливу на соціально-економічний розвиток, за винятком Грузії.

Політика уряду та цінності політичних лідерів у країнах демократичного транзиту не суттєво впливають на розвиток демократії. Їх формування не справило значного впливу на соціально-економічний розвиток держав, за винятком Грузії.

Європейська інтеграція стала вирішальним фактором забезпечення демократичного переходу. Таким чином, дані дослідження, проведеного The Economist Intelligence Unit Limited (2021), вказують на значний рівень демократичного розвитку Словенії та Польщі через інші фактори. Словенія належить до країн із неправомірною демократією (оцінка 7,54); Польща – до країн з повною демократією (оцінка 6,85); Україна та Грузія – до країн із гібридними режимами з оцінками за Індексом демократії відповідно 5,81 та 5,31 (The economist intelligence unit limited, 2021).

Рівень політичної культури є серед слабких сторін демократії в усіх країнах. Наприклад, оцінка політичної культури Грузії становить 3,75, Польщі – 5,63, Словенії – 6,25 та України – 5,00. Разом з тим функціонування уряду є додатковим негативним фактором розвитку демократії: у Грузії показник становить 3,57, у Польщі – 5,71, у Словенії – 6,43 та в Україні – 2,71. Саме цей фактор підтверджує відсутність сильного лідера, який би забезпечував стабільну підтримку демократії в країнах.

Приклад Грузії доводить, що жорсткі економічні реформи, проведені політичним лідером за підтримки у формі народних протестів, забезпечили як демократичний розвиток, так і економічне зростання.

Вибірчі процеси та плюралізм оцінюються The Economist Intelligence Unit Limited (2021) на високому рівні в усіх країнах. Грузія має низький рівень громадянських свобод, що впливає на економічний розвиток. Подібні тенденції спостерігаються в Україні, де рівень громадянських свобод становить 5,88. Рівень політичної участі в усіх країнах також середній: у Грузії показник становить 6,11, Польщі – 6,67, Словенії – 7,22 та України – 7,22. Отже, формування політичного лідерства впливає на розвиток демократії через такі ключові фактори, як: політична культура, ефективність влади, прозорість виборчих процесів та плюралізм, рівень громадянських свобод та політичної участі. Загалом, за рівнем демократії Словенія та Польща перебувають на найвищому рівні порівняно з Україною та Грузією.

В умовах кризи та пандемії демократія країн транзиту є особливою “крихою” та “слабкою” через послаблення громадянських свобод та необхідність урядів приймати непопулярні політичні рішення, які не підтримуються населенням.

Пандемія посилює слабкість політичної культури, особливо в Грузії та Україні. Польща стала винятком, оскільки в 2020 р. індекс демократії в країні покращився завдяки посиленій підтримці демократії та готовності брати участь у законних демонстраціях; про це свідчить хвиля антиурядових протестів у другій половині 2020 р., тоді як підтримка сильних лідерів знизилася. Однак Польща все ще значно відстає від Словенії.

Вибірчі процеси в Україні позитивно вплинули на демократичні процеси, насамперед на політичну підтримку населення В. Зеленського на виборах 2019 р. (73 % голосів у другому турі) завдяки покращенню виборчих стандартів та вищому рівню справедливості, прозорості виборів. Однак ці позитивні зрушення були компенсовані порушеннями громадянських свобод у результаті пандемії коронавірусу та, в деяких випадках, зниженням рівня політичної культури.

Вибірчі процеси в 2019 р. в Україні та цивілізована революція, яка виявилася в підтримці В. Зеленського населенням країни, слугують прикладом участі громадян у розвитку демократії.

При цьому слід зазначити, що населення України не підтримує одночасно жодного з політичних лідерів. Отже, запити соціологічної групи «Рейтинг» станом на 16–20 грудня 2020 р. виявили наступні результати: президентський рейтинг очолює В. Зеленський з підтримкою 26,5 %, П. Порошенко отримав 14,3 % підтримки, Ю. Бойко – 10,1 %, Ю. Тимошенко – 9,8 %, В. Медведчук – 7,7 %, В. Гройсман – 6,4 %, І. Сменко – 6,0 %, Д. Разумков – 4,1 %, О. Ляшко – 3,6 %. Такі дані доводять, що в Україні бракує досвіду сильного політичного керівництва, зокрема через неефективне функціонування уряду. Як результат, процес демократичного переходу затримався на 30 років від початку незалежності.

Таким чином, проведене нами дослідження у системі «*політичне лідерство – демократичний транзит – економічний розвиток*», доводить його головну гіпотезу – *відсутність політичного лідера перешкоджає демократичному транзиту*.

Відсутність політичного лідера перешкоджає демократичному транзиту.

Країни Східної Європи, включаючи Польщу та Словенію, які були прототипами радикальних лібералізаторів, швидко зростали до середини 90-х рр. Якщо в 1990–2000 рр. у Польщі та Словенії курс політичних лідерів був спрямований на європейську інтеграцію, то з початку 2000-х рр. конфлікти між політичними силами, партіями та боротьба за владу лідерів викликали як проблеми економічного розвитку, так і «демократичний застій». Поряд з цим громадяни аналізованих країн стверджують, що сильні лідери не мають впливу на

демократичні процеси. Країни, які відклали реформи або рухались повільно, зокрема Україна та Грузія зростали повільніше через відсутність сильного лідера. Це означає, що цінності та ідеологія правлячої партії на чолі з лідером, який їх захищає, визначають швидкість переходу до демократії. Наприклад, відносно більш радикальні лібералізатори, такі як Прибалтика, Росія та Киргизстан, підтримували більш високий рівень життя та переживали економічний спад легше, ніж Україна, Грузія та Білорусь.

Польща та Словенія забезпечили більш швидкий демократичний перехід завдяки швидкій перебудові політичних інститутів та лібералізації трансформацій у політиці та економіці. При цьому в Польщі сьогодні відбуваються процеси авторитарних перетворень через конфлікти у правлячих партіях та протести опозиції. Завдяки демократизації в 1990–2000 рр. ВВП Польщі та Словенії на душу населення швидко зростав після демократичного переходу. Щорічні темпи приросту ВВП за аналізовані періоди 1991–2000, 2000–2010 та 2010–2019 рр. підтверджують ці висновки. Політична лібералізація та демократичний транзит забезпечили економічне зростання Польщі. При цьому Словенія є країною з найменш зростаючою економікою за аналізовані періоди, проте зі стабільним зростанням ВВП щороку. У країнах, які розвивали ринкові сумісні інститути більш швидкими темпами, спостерігалось прискорення постперехідного зростання порівняно з перехідним періодом, тоді як у країнах, що відставали в інституційному розвитку (Грузія, Україна, особливо в 1991–2000), відбувся зворотний процес економічного зростання порівняно з перехідним періодом.

Країни, які спочатку лібералізували економіку, а потім здійснили перехід до демократії, є економічно ефективнішими з точки зору зростання, інвестицій, торгівлі та макropolitики, ніж країни, які здійснюють ці реформи в зворотному порядку.

Ці реформи визначаються в певному аспекті політичним керівництвом, однак досвід Польщі та Словенії доводить, що сильні лідери мало вплинули на демократичний перехід, але їхній шлях до європейської інтеграції забезпечив економічні зміни. Тим часом Україна та Грузія все ще намагаються трансформувати політичну

систему, а керівництво визначається як важливе лише в Грузії. Відповідно до точки зору Уїтлі (2017), Грузія є однією з країн із «відстроченим» транзитом. Хоча Грузії частково вдалося досягти економічного зростання в 2005–2010 рр. завдяки протестам у 2003 р., тоді Помаранчева революція не забезпечила значних економічних змін для України, а також змін у структурі економіки. Це пов'язано з тим, що економічна лібералізація є більш ефективною: економічна лібералізація спочатку пов'язана з різким збільшенням товарообігу як під час економічної лібералізації, так і розвитку демократії країни. Разом з тим економічна лібералізація, якій передував перехід до демократії, має значно менший вплив на торгівлю. Отже, тип економічної лібералізації, визначений країною, варіюється залежно від процесів демократичного транзиту. Для демократій характерна тенденція до лібералізації економіки, проте торгівля не розширюється, що означає офіційну економічну відкритість з одночасним введенням нових нетарифних бар'єрів. В умовах відкритого економічного середовища демократизація забезпечує формування більш ефективного політичного керівництва. Це можна простежити на прикладі України, де підписання Угоди про асоціацію з ЄС сприяло економічній лібералізації та, як результат, привело до розвитку демократії, підвітності та електронного уряду. Лібералізація прискорює економічне зростання та створює більш конкурентне середовище. Водночас слаборозвинена демократична країна в закритому економічному середовищі, ймовірно, поглибиться до перерозподільчих конфліктів влади, які ведуть до популістської та неефективної політики. Досвід Польщі є таким прикладом, який як «молода» демократична країна з початку 2010 р. характеризується популістською політикою та конфліктами влади у правлячих партіях. Послідовність економічної лібералізації з подальшою політичною лібералізацією є приємним контрольованим та заздалегідь спланованим лібералізаційним лідером. Однак, коли демократизація передуює економічним перетворенням, це, швидше за все, буде несподівано; отже, це буде результатом жорстокої боротьби або краху державної влади.

Висновки. Вплив формування політичних лідерів на процеси демократизації та економічного зростання на прикладі Польщі, Словенії, України та Грузії було висвітлено у дослідженні. Встановлено, що:

— лідерство визначає цінності та пріоритети політичної та економічної систем;

— демократизація позитивно впливає на економічне зростання за умови відкритості економіки, єдності та солідарності принципів лідерів усередині партії та опозиції;

— зростання протестів опозиції та консерватизм політичних лідерів призводить до зниження рівня політичної культури, громадянських свобод та ефективності дій уряду.

У контексті демократичного транзиту України досвід Польщі може бути корисним з точки зору курсу політичних лідерів на європейську інтеграцію в 1990-х та з точки зору відсутності політичної солідарності з початку 2000-х. Зокрема, політика країни за останні кілька років призвела лише до масових акцій протесту серед населення проти політики та невизнання лідерства як запоруки демократичного розвитку. Подібні процеси економічної лібералізації спостерігаються в Україні з початку 2014 р., що виявляється в децентралізації влади, приватизації, розвитку електронної підзвітності уряду, стандартизації законодавчої бази тощо. Тому зростання рівня демократії, політична культура, ефективність влади та громадянські свободи можна очікувати в Україні протягом наступних десяти років.

Практичні результати дослідження полягають у можливості використання досвіду Польщі, Словенії та Грузії для України в умовах демократичного транзиту. Подальші дослідження мають бути зосереджені на факторах демократичного транзиту, оскільки політичне керівництво Польщі та Словенії не є єдиним джерелом демократизації, але в деяких випадках воно є основою для політичних протестів.

Висновок до третього розділу

Одним із пріоритетних напрямів підвищення рівня політичної культури в Україні має бути політична освіта.

Виходячи із стану політичної культури громадян України, вітчизняна політична освіта має бути спрямована на формування компетентної й відповідальної взаємодії, співпраці громадян із владою, на формування у них культури законслухняності з урахуванням внутрішньої суперечності такої культури. Зміст політичної освіти

має бути побудований з урахуванням необхідності підвищення рівня відповідальності громадян та їхньої вимогливості, очікування відповідальності від політиків.

Очікуваним результатом політичної освіти є також підвищення професіоналізму державних службовців, їхня здатність спирати свою діяльність на ідеали й принципи демократії, поважання прав і гідності громадян. Завдяки політичній освіті в Україні має бути досягнуто ситуації, коли державні службовці, працівники урядових установ усіх рівнів вбачатимуть професіоналізм своєї діяльності в тому, щоб забезпечувати якомога більш ретельне дотримання законів і регламентів у здійсненні суспільних справ, а не прислужуватися якійсь одній із політичних сил. Очікується також, що політична освіта надасть можливість практичним політикам засвоїти сучасні цивілізовані методи впливу на громадськість, взаємодії із суперниками та союзниками, керуватися своєю діяльністю не лише вузькопартійними цілями, а й завданнями встановлення і дотримання в суспільстві принципів демократії.

Результатом політичної освіти має бути прийняття кожним членом суспільства основних цінностей демократії.

Громадянство, громадянськість і громадянське суспільство становлять ядро демократії.

Свобода — це найвища соціальна цінність, без якої демократія неможлива.

Конституція і конституціоналізм. Особливою інстанцією, що уособлює закон, визначає межі свободи і відповідальності та принципи соціального співіснування людей у демократичному суспільстві, є конституція.

Свобода слова, вільні ЗМІ та громадська думка. Незалежні, вільні у своїх діях та захищені законом засоби масової інформації, які дають громадянину можливість бути обізнаним із станом справ у державі та мати змогу висловити свою думку стосовно різних суспільних потреб, — є головною рушійною силою в демократичному суспільстві.

Людська гідність — це усвідомлення людиною власної значущості, унікальності та власної людської місії. Справді гідною може бути тільки вільна людина.

Усі перелічені демократичні цінності разом із недоторканністю особи та правом на приватність її особистого життя є невід'ємними атрибутами демократичного суспільства, тим дієвим механізмом, злагоджена робота якого забезпечує верховенство права та високий життєвий рівень переважної більшості громадян Європейського Союзу.

ВИСНОВКИ

Волтер Паркера в книзі «Виховання демократичного розуму» пише:

«Демократичний спосіб мислення не є природним. Егоцентризм та етноцентризм є основними рушійними силами людства. Цьому нас не потрібно вчити, бо це є природне. Але демократія складається з наших звичок та навичок, які треба розвивати і які не розвиваються самі собою». Ці слова дуже влучно описують провідну думку нашої колективної роботи.

Можна ще років 30 будувати демократичні інституції: десятками щорічно реєструвати нові політичні партії, сотнями – громадські організації, дружно, чи не надто, ходити на вибори (які відбуваються щоразу за новим законодавством), тішитися «оновленням» політичної еліти, наявністю монобільшості в парламенті тощо. Однак, доки демократичні цінності не стануть глибинними переконаннями українців, доки демократична політична культура не об'єднає нас в одне ціле, – демократія так і залишиться на сторінках Конституції.

Важливо розуміти, що формування демократичної системи врядування не є гарантією процвітання демократії. Історія показала, що в періоди соціальної, економічної чи політичної кризи країни, які не мають міцної «культури демократії», зазнають більшого ризику занепаду «демократичних інституцій». Проте демократичні країни з більшою ймовірністю подолують кризу, якщо в них сформована відданість демократичним ідеалам, таким як верховенство права, захист прав людини, рівність усіх перед законом, прозорість владних інституцій.

Ми повинні розуміти, що формування демократичної політичної культури в Україні буде тривалим і дуже складним. На цей процес впливає безліч чинників: низький рівень добробуту більшості

населення; гібридна війна, в якій інформаційний чинник чи не найнебезпечніший; правовий нігілізм та корупція; непрофесійність влади; ідеологічний вакуум, який не здатна заповнити жодна з понад 300 партій; занедбана система освіти, культури тощо.

Консолідація нації навколо загальноукраїнських цінностей, довіра пересічних громадян до можновладців, законослухняність, толерантність, відповідальність – поки що мрія. Це досить складний шлях, але його треба пройти.

Наукова школа вітчизняного парламентаризму вважає, що дорожня карта в реалізації демократичних цінностей, а у нашому випадку формула успіху України така:

Демократична соціальна = правова держави	Громадянське суспільство +	Середній клас +	Українська політична нація
---	-------------------------------	-----------------	-------------------------------

Громадянське суспільство становить ядро демократії. Це належність людини до держави, але передусім це спроможність людей усвідомлювати власні інтереси та інтереси всього суспільства й захищати їх зі знанням справи. Сила і потуга суспільства залежить від овіччєних і організованих громадян. Проявом справжнього демократичного суспільства є самоорганізація і самоврядування на всіх рівнях, у діяльності різноманітних неурядових організацій, що становлять громадянське суспільство.

Свобода – це найвища соціальна цінність, без якої демократія неможлива. А політична свобода – найперша і найважливіша умова демократії і водночас та сфера діяльності, в якій людина може здійснювати свій вибір, не наражаючись на репресії. Свобода повинна мати рамки або ж обмеження суголосно з потребою захисту свободи іншого громадянина.

Конституції і конституціоналізм. Особливою інстанцією, що уособлює закон, визначає межі свободи і відповідальності та принципи соціального співіснування людей у демократичному суспільстві, є конституція.

Свобода слова, вільні ЗМІ та громадська думка. Незалежні, вільні у своїх діях та захищені законом засоби масової інформації, які

дають громадянину можливість бути обізнаним із станом справ у державі та мати змогу висловити свою думку стосовно різних суспільних потреб, — є головною рушійною силою в демократичному суспільстві. Громадська думка можлива тільки за умови свободи слова, власне вона і є наслідком свободи слова.

Людська гідність — це усвідомлення людиною власної значущості, унікальності та власної людської місії. Справді гідною може бути тільки вільна людина. Саме люди, які не дозволяють розтоптати свою гідність, є головними провідниками і оборонцями демократії, що здатні протистояти тоталітарним тенденціям. Гідність людини передбачає вільне самовизначення та моральну автономію стосовно власних переконань, совісті, релігійних та ідеологічних уподобань.

Усі перелічені демократичні цінності разом із недоторканністю особи та правом на приватність її особистого життя є невід'ємними атрибутами демократичного суспільства, що має недекларативний характер. Навпаки, вони є реальністю в сучасній Європі, тим дієвим механізмом, злагоджена робота якого забезпечує верховенство права та високий життєвий рівень переважної більшості громадян Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеев С. С. Общая теория права. М. : Проспект, 2009. С. 516.
2. Алексеенко Д. Д. Кількісні аспекти виміру соціального капіталу. *Економічний вісник*. 2017. № 4. С. 31–38. URL: https://ev.nmu.org.ua/docs/2017/4/EV20174_031-038.pdf
3. Алмонд А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. *Полит.* 1992. № 2. С. 25–31.
4. Ашин Г. К. Дискуссии о структуре власти и структуре элит в США. URL: <http://pavroz.ru/files/ashindis.pdf>
5. Бандурка О., Скакун О. Правовий нігілізм. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*. Київ, 2003. Т. 1.
6. Бетяев С. Прогностика: первые шаги науки. *Вопросы философии*. 2008. № 4. 125 с.
7. Білоруська О. В. Правосвідомість та правова культура, як невід'ємні складові конституційного обов'язку дотримуватись Конституції України та законів України. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту*. 2010. Вип. 525. Правознавство. С. 28.
8. Боббіо Н. Майбутнє демократії. *Демократія* : антологія / упоряд. О. Проценко. Київ: Смолоскип, 2005. С. 104–119.
9. Бондаревський В. Г. Правовий нігілізм в Україні та шляхи його подолання. *Філософія: конспект лекцій* : зб. пр. Київ, 2012. 750 с.
10. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / под ред. А. М. Прохорова. Изд. 3-е. М. : Совет. энцикл., 1974. Т. 17. 615 с.
11. Бурдяк В., Ротар Н. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів : монографія. Чернівці : Рута, 2004. 328 с.
12. Бурмака М. П. Громадянська культура як детермінанта становлення демократії в українському суспільстві. *Політол. вісн*. Київ : ІНТАС, 2009. Вип. 41. С. 261–278.
13. Валюшко І. В. Інститути громадянського суспільства у системі антикорупційної політики України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 21.01.01. Київ, 2017. 20 с.
14. Вільчинська І. Ю. Політична соціалізація як поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників мотивації особистості. URL: http://app.nuova.od.ua/archive/40_2010/45.pdf

15. Вятр Е. Социология политических отношений : пер. с польс. / Е. Вятр ; под ред. и с предисл. Ф. М. Бурлацкого. М. : Прогресс, 1979. 436 с.
16. Гошовська В. А. Політична корупція : конспект лекцій / В. А. Гошовська, І. В. Поліщук ; уклад.-упоряд. Л. С. Савчук. Київ : НАДУ, 2017. 117 с.
17. Гошовська В. А. Парламентаризм : підручник / В. А. Гошовська [та ін.]. Київ : НАДУ, 2016. 672 с.
18. Григорчук Т. В., Зубко О. В. Соціально-філософський феномен політичної культури. *Молодий вчений*. 2017. № 11(51). С. 113–118.
19. Боплан Г. Л. Опис України / пер. з фр. Я. І. Кравця. Львів, 1990. URL: <http://litopys.org.ua/boplan/bop2.htm>
20. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура. *Демократія* : антологія / упоряд. О. Проценко. Київ : Смолоскип, 2005. С. 882–942.
21. Даниленко Л. І. Відповідальність народного депутата України: сутність та особливості. *Парламентські читання* : п'ята щорічна міжнар. конф. (21 листоп. 2015 р.). Київ, 2015. С. 123–128.
22. Даниленко Л. І. Політична поведінка державних службовців: ціннісно-мотиваційний аспект. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія: Політичні науки*. 2015. № 4. С. 71–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadupru_2015_4_13
23. Дарендорф Р. Ліберальний устрій під тиском: демократичні дилеми. *У пошуках нового устрою: лекції на тему політики свободи у ХХІ ст.* : пер. з нім. Київ : Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 74–90.
24. Демократичний розвиток України : матеріали конф. : зб. наук. пр. Київ : Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2006. 365 с.
25. Держко І. З. Політична культура громадянського суспільства в контексті синергетичної парадигми. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/268616618.pdf>
26. Дженусов А. И. Различие структур и уровней развития политической культуры. *Социально-гуманитарные знания*. 1999. № 4. С. 115–118.

27. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>
28. Дручек О. В. Правовий нігілізм: підходи до розуміння. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/FP_index.htm_2009_2_23.pdf
29. Економічна енциклопедія. URL: http://ridnamova.org/Ekonomich&na_entsyklopediya/13/?&page=3&word
30. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 2: Методологія державного управління / наук.-ред. кол. : Ю. П. Сурмін (співголова), П. І. Надолішній (співголова) та ін. 2011. 692 с.
31. Ефтені Н. М. Проблеми формування політичної культури в сучасному українському суспільстві. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 267–274.
32. Інститут парламентаризма и предпринимательства. URL: <https://ipp.by/institut/ob-institute>
33. Індекс соціального розвитку 2017. URL: <https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/press-room/research/social-progress-index-2017.html>
34. Зимогляд В. Я. Політична і правова культура: проблема взаємозв'язку в процесах модернізації. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3583/1/Zumoglad_247.pdf
35. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Львів, 2002. 276 с.
36. Колодій А. Соціальна культура як чинник національної консолідації. URL: <https://political-studies.com/?p=941>
37. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text>
38. Короткий оксфордський політичний словник : пер. з англ. / ред.-упоряд. : І. Маклін, А. Макмілан. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. 789 с.

39. Костенко О. Яким «каменем» зневажили «будівничі» вітчизняної антикорупційної політики? *Віче*. 2016. № 3-4. С. 12–13.
40. Кохан Г. В. Явище політичної корупції: теоретико-методологічний аналіз : монографія. Київ : НІСД, 2013. 232 с.
41. Кочубей Л. О. Політична еліта та політичний клас: класичні зарубіжні концепції. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26610/15-Kochubey.pdf?sequence=1>
42. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 121–139.
43. Кравчук О. Ю. Особливості політичної соціалізації в умовах сучасного українського суспільства. URL: <http://eir.nuos.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2898/Kravchuk.PDF?sequence=1&isAllowed=y>
44. Кушнар'єв І. В. Ментальні основи політичної корупції в Україні. *Політичне життя*. 2017. № 4. С. 77–82.
45. Кушнар'єв І. В. Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Вид-во «Юрид. думка», 2018. 408 с.
46. Купрієнко С. А. Словник соціології (Літери А–Я). URL: <http://kuprienko.info/kupriyenko-s-a-slovnik-sotsiologiyi-literi-aya/28/>
47. Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах демократизації суспільства. *Наукові праці Чорноморського державного ун-ту ім. Петра Могили. Серія: Політологія*. 2012. Т. 182. Вип. 170. С. 51–55.
48. Магда Є. Сучасні загрози консолідації українського суспільства. *Історико-політичні студії*. 2013. № 1. С. 107–113.
49. Макаренко Л. П., Чухрай І. Ю. Політична культура як чинник інтеграції та консолідації суспільства (теоретичні засади дослідження). *Економіка та держава. Серія «Політологія»*. 2020. № 2 (2). С. 29–36.
50. Макаренко Л., Сивак Т., Чухрай Н. Публічно-приватне партнерство як форма політичної участі. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. Вип. 34. С. 158–165.
51. Макаренко Л. П. Євроінтеграційний та євроатлантичний напрями зовнішньополітичних комунікацій України. *Науковий огляд : міжнар. наук. журн.* 2017. № 7 (39). С. 37–57.

52. Макаренко Л. П. Еволюція форм та методів ведення інформаційної війни. *Науковий огляд : міжнар. наук. журн.* 2014. № 3 (4). С. 106–116.
53. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права. *Юрист*. 2004. С. 122.
54. Макарова О. Правовий нігілізм і правовий ідеалізм: реалії сьогодення. *Підприємство, господарство і право*. 2009. № 1 (157). С. 76–78.
55. Мелех Л. Правовий нігілізм як інваріант української правосвідомості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Львів : ЛьвДУВС, 2012. С. 48–55.
56. Михальченко М., Михальченко О., Невмержицький Є. Корупція в Україні: політико-філософський аналіз : монографія. Київ : ІНІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 615 с.
57. Мілова М. І. Політична культура посткомуністичних країн як чинник входження «в європу»: український та болгарський досвід. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2006. Вип. 25. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/znpqgzdia_2006_25_13%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/znpqgzdia_2006_25_13%20(1).pdf)
58. Минькович-Слободяник О. В. Співвідношення правової та політичної культур: до постановки проблеми. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 57–63. URL: [file:///C:/Users/PC/Downloads/Chkup_2013_3_9%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/PC/Downloads/Chkup_2013_3_9%20(1).pdf)
59. Минькович-Слободяник О. В. Негативні фактори, що впливають на розвиток правової та політичної культур: до постановки проблеми. URL: <file:///C:/Users/PC/Downloads/255-Article%20Text-491-1-10-20200608.pdf>
60. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник для вузов. М. : ПРИОР, 2002. 464 с.
61. Мухаев Р. Т. Политология : учебник для вузов. М. : Изд-во «ПРИОР», 2000. 430 с.
62. Негулевський І. Трансформація політичного лідерства в сучасній Україні: сутність та чинники впливу. *Практична політологія: тенденції і перспективи* : матеріали І-ї Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (Київ, 17 берез. 2021 р.) / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ : НАДУ, 2021. С. 60–64.

63. Новікова Н. Є. Особливості формування політичної культури особистості в умовах трансформації суспільства на прикладі України. *Наукові записки НаУКМА*. 2016. Т. 186. С. 67–71.
64. Норми і стандарти якості. ULR: https://pidru4niki.com/74440/ekonomika/normi_standarti_yakosti
65. Ольшанский Д. В. Политическая психология. СПб. : Питер, 2002. 576 с.
66. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р. соціологія). ULR: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnostivlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralnioriientatsii-gromadian-liutyi-2020r>
67. Панов М. І. Політична і правова культура як фундаментальні чинники державотворення в Україні. *Політична культура суспільства: джерела, впливи, стереотипи* : зб. ст. і тез за матеріалами Всеукр. наук.-теорет. конф. [XX Харківські політологічні читання]. Харків : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. 2008. С. 5.
68. Парламентаризм не можна підмінювати провокуючими технологіями. URL: <http://www.golos.com.ua/article/309179>
69. Пірен М. Науково-просвітницький чинник консолідації українського суспільства. URL: www.kbuapa.kharkov.ua/ebook/putp/2011-1/doc/2/07.pdf
70. Пирогов А. И. Политическая психология. М. : Академ. проект, 2005. 368 с.
71. Петухова О. В. Консолідація: сутність і види. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015. № 3. С. 130–135.
72. Політична енциклопедія / редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламент. вид-во, 2011. 808 с.
73. Політична освіта в Україні: стан і перспективи удосконалення. Київ, 2019. ULR: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Politychna_osvita.pdf
74. Політологія : підручник / за ред. М. М. Вегеша. Київ : Знання, 2008. С. 260.

75. Поляков А. В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход : курс лекций. 2-е изд., доп. СПб. : Юридический центр «Пресс», 2003. 856 с.
76. Популярна юридична енциклопедія / кол. авт. : В. К. Гіржевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 528 с.
77. Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку / за заг. ред. С. Г. Рябова. 2005. 44 с.
78. Політологія : навч. посібник для вузів / упоряд. та ред. М. Сазонова. Харків : Фоліо, 1998. С. 330–331.
79. Політична платформа. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>
80. Пояркова Т. К. Ментальні очікування як каталізатор кризових процесів. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації* : укр. наук. журн. 2009. № 2. С. 142–145.
81. Представницька влада у державотворчому процесі України : монографія / В. А. Гошовська, В. С. Куйбіда [та ін.]. Київ : НАДУ, 2018. 320 с. (Наукова школа вітчизняного парламентаризму. Серія «Бібліотека народного депутата»).
82. Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: вопросы и ответы. М. : Новый Юрист, 1999. 240 с.
83. Про затвердження стандарту вищої освіти галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки», спеціальністю 052 «Політологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : наказ МОН від 10.07.2020 № 911. ULR: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2020/07/052%20Politolohiya.pdf>
84. Про затвердження стандарту вищої освіти галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки», спеціальністю 052 «Політологія» для другого (магістерського) рівня вищої освіти : наказ МОН від 18.03.2021 № 329. ULR: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/vishcha-osvita/naukovo-metodichna-rada-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini/zatverdzeni-standarti-vishoyi-osviti>
85. Ребкало В. А. Политическая культура личности: теоретико-методологические основания исследования и формирования : автореф. дис. ... д-ра филос. наук. М., 1991. 40 с.
86. Ротар Н. Ю. Форми участі населення у політичних процесах : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2004. 79 с.

87. Рудакевич О. М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 350 с.
88. Світова гібридна війна: український фронт : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.
89. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підручник. Харків : Еспада, 2006. 776 с.
90. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1974. 775 с.
91. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму / О. Г. Злобіна, М. О. Шульга, Л. Д. Бевзенко та ін. ; за наук. ред. О. Г. Злобіної. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2016. 276 с.
92. Степико М. Консолідація української нації: проблеми та перспективи. *Вісник Національної академії наук України*. 1999. № 6. С. 16–26.
93. Толочко О. Л. Політична культура в українському суспільстві: стан та перспективи її демократизації на шляху до ЄС. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej5/txts/07toldse.htm>
94. Україна: шлях до консолідації суспільства : нац. доп. / ред. кол. : С. І. Пирожков, Ю. П. Богущкий, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2017. 336 с.
95. Фесенко В. Особливості та тенденції розвитку політичної культури в Українському суспільстві. *Укр. правда*. 2018. 24 берез. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/fesenko/5ab61e2b1e0ad>
96. Фесенко М. Формування понятійно-категоріального апарату проблеми консолідації суб'єктів світ-системи і нового міжнародного порядку. *Міжнародні відносини*. 2017. № 1 (46). URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/3262-11978-1-PB.pdf>
97. Хамітов Н. Творення людяності як головна мета суспільної консолідація в Україні. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/20670/1/Хамітов%20Н.В..pdf>
98. Чемерис І. В. Політико-правові механізми запобігання та протидії корупції в органах державної влади України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.01.02. Київ, 2012. 20 с.
99. Швачка В. Ю. Правовий нігілізм у контексті правової соціалізації особистості. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 374.

100. Швайхун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник. Київ : Видавн.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. 451 с.
101. Шміттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис*. 1996. № 5. С. 16–27.
102. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с польск. С. М. Червонной. М. : Логос, 2005. 664 с.
103. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм, демократія / пер. з англ. В. Ружницький, П. Тарашук. К., 1995. 528 с.
104. Цінності, стандарти, компетентність у парламентській діяльності : навч. посіб. / за заг. ред. проф. В. А. Гошовської. 2-ге вид., розшир. Київ : НАДУ, 2018. 176 с. (Серія «Бібліотека народного депутата»).
105. Цицерон М. Т. Про закони. Про державу. Про природу Богів. Львів : Apriori, 2019. С. 212.
106. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. Т. 5. Київ : Укр. енцикл., 2003. 736 с.
107. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Феміна, 1996. 696 с.
108. Almond G., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. N. J. : Princeton University Press, 1963. 563 p.
109. Valentyna Goshovska, Lydiia Danylenko, Iryna Dudko, Liliia Makarenko, Nadiia Maksimentseva (2021). Formation of political leaders in countries of democratic transit: experience for Ukraine. *Laplage em Revista*. 2021. № 1-2, January–April P. 322–446. URL: <https://laplageemrevista.editorialaer.com/index.php/lpg1/article/view/754>.
110. Marchal A. L'Europe solidaire. Vol. 1. P. : Cujas, 1964. 361 p.
111. Makarenko L. The mass media in the democratic processes in Ukraine. *East European Science Journal* (Восточно-Европейский научный журнал). Варшава. 2018. № 2 (30). С. 49–53.
112. Negulevsky, Igor (2021). Sociocultural factors of transformation of political leadership and problems of their formation in modern Ukraine. *Social and Human Sciences : polish-ukrainian scientific journal*. 01 (29). URL: <https://issn2391-4164.blogspot.com/p/17.html> (accessed: 10. 01. 2021).

Авторський колектив

**В. А. Гошовська, Л. П. Макаренко, Л. І. Даниленко,
І. Д. Дудко, Л. С. Григорович, Т. В. Сивак,
Н. О. Максименцева, Т. К. Пояркова,
Ю. Г. Кісєль, О. Ю. Горулько, Л. В. Лукіна,
В. В. Муха, І. П. Негулевський, І. Чухрай, Н. Чухрай**

**ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА
В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЄДНОСТІ
ТА КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

МОНОГРАФІЯ

Київ, НАДУ

*Відповідальний за випуск В. С. Андрейчук
Редактор С. М. Шиманська
Коректор О. В. Должикова
Технічний редактор Н. Ю. Копайгора*

Підп. до друку 07.06.2021.
Формат 60×84/16. Обл.-вид. арк. 7,3. Ум.-друк. арк. 8,4.
Тираж 300 пр.

Видавець Національна академія державного управління
при Президентіві України.
03057, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 20, тел. 456-67-93.
E-mail: naduprint@ukr.net

Свідощтво серії ДК № 1561 від 06.11.2003

Політична культура в забезпеченні єдності та консолідації українського суспільства : монографія / авт. кол. : В. А. Гошовська [та ін.] ; за ред. В. А. Гошовської. Київ : НАДУ, 2021. 144 с. (Наукова школа вітчизняного парламентаризму. Серія «Бібліотека народного депутата»).

Українське суспільство, виснажене системною кризою, потребує оновлення, трансформації основних політичних інститутів, прагне змінити економічну модель, викоринити корупцію, модернізувати систему освіти, охорони здоров'я тощо. Тому в науковому середовищі актуалізується обговорення численних труднощів і перешкод, що має подолати країна на шляху реформ, і термін «консолідація», у зв'язку з цим, є одним із найуживаніших.

Розрахована на наукових та науково-педагогічних працівників, здобувачів освітніх та освітньо-наукових програм підготовки магістрів та докторів філософії зі спеціальностей (281) «Публічне управління та адміністрування» та (052) «Політологія», народних депутатів України, депутатів місцевих рад, інших зацікавлених осіб. Може бути використана при розробці єдиного кваліфікаційного іспиту з підготовки магістрів зі спеціальності (281) «Публічне управління та адміністрування».

www.academy.gov.ua
naduprint@ukr.net

